

МІГРАЦІЇ ЧИ КУЛЬТУРНІ КОНТАКТИ: ЩОДО ТЕОРІЇ «ЯМНОЇ НАВАЛИ» НА ТЕРЕНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Світлана ІВАНОВА¹ , Марія ВОЙТОВИЧ²

¹Інститут археології НАН України,
вул. Пушкінська, 37, 65101, Одеса, Україна, e-mail: svitlana_ivanova@iananu.org.ua

²Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, Львів, Україна, e-mail: danylivmari@ukr.net

Зазначено, що з ямною культурно-історичною спільнотою низка дослідників пов'язує міграцію предків індоєвропейців до Європи. Встановлено, що на підставі порівняння геномних маркерів з останків представників волго-уральської групи ямної культури і представників європейських популяцій від мезоліту до бронзового віку західні генетики нещодавно запропонували свій варіант концепції масової міграції представників ямної культури в Центральну Європу, що привела до появи культури шнурової кераміки. Зауважено, що з археологічного погляду ні ця масштабна міграція, ні походження «шнуровиків» від «ямників» не простежуються. Висунуто припущення, що формування культур шнурової кераміки йшло паралельно з формуванням ямної культурної спільноти, на єдиному генетичному субстраті. Відзначено, що подібність генетичних детермінантів у ЯКІС і КШК – це не результат формування однієї культури з іншої, а вказує на загальну генетичну підоснову, що з'явилася внаслідок складних процесів взаємодії землеробських і степових популяцій, які в подальшому розвивалися за індивідуальними культурними траєкторіями. Просування ямного населення на захід розглянуто як інтрузію в місцеве середовище, а не як його масову міграцію у Центральну Європу. Припущено, що тут мала місце «торгова колонізація» з утворенням анклавів, що охоплюють прибулих і місцеве населення, із поступовим просуванням на захід. На користь чого свідчить той факт, що в Центральній Європі досліджено близько 20 поховань ямної культури, які не становлять єдиного комплексу, а трапляються на могильниках різних культур. Встановлено, що основний рух населення ямної культури на захід ішов уздовж Дунаю та частково через Трансильванію, де пам'ятки КШК невідомі. Вихідною територією, з якої здійснювалась інтрузія, трактовано Північно-Західне Причорномор'я. Висновано, що така статистична інформація дає підстави сумніватись у масовій міграції носіїв ямної культури з Волго-Уральського межиріччя у Центральну Європу.

Зазначено, що натомість значно чіткіше виражена міграція середньодніпровської культури, яка оселилася на території Північного Передкарпаття і Сокальської гряди. Встановлено, що населення цієї культури влилося у середовище місцевої КШК, утворивши синкретичні пам'ятки з ознаками двох, а інколи і трьох (ямна/катакомбна) культур. Відомо, що слідом за середньодніпровською культурою у північно-західному напрямку в Центральну Європу проникали представники катакомбної, наявність яких найчіткіше простежено в середовищі стжижовської. Встановлено, що все частіше фіксується рух людності культури Бабіне на територію Передкарпаття, а особливо на терени Західної Волині – у місця, де локалізовані виходи кременю, середовище городоцько-здовбицької та стжижовської культур.

Ключові слова: ямна культура, культура шнурової кераміки, катакомбна культура, середньодніпровська культура, стжижовська культура, міграція, міжкультурні контакти, курган, поховання.

Питання походження, розвитку, трансформації археологічних культур часто пов'язують із переміщенням груп населення на нові території. Особливу увагу представники різних наук приділяють ямній культурно-історичній спільноті, оскільки саме з нею чимало дослідників

ототожнює міграцію предків індоєвропейців до Європи. На підставі порівняння геномних маркерів останків представників волго-уральської групи ямної культури (ЯК) і представників європейських популяцій від мезоліту до бронзового віку, дві групи західних генетиків недавно запропонували свій варіант концепції масової міграції її представників у Центральну Європу, що привела до появи культури шнурової кераміки (КШК) [Haak et al., 2015; Allentoft et al., 2015]. Висновки про ямну навалу в Європу спричинили справедливую критику археологів [Клейн, 2016a; 2016b; 2017], знавців цієї проблематики, а також генетиків [Балановский, 2015].

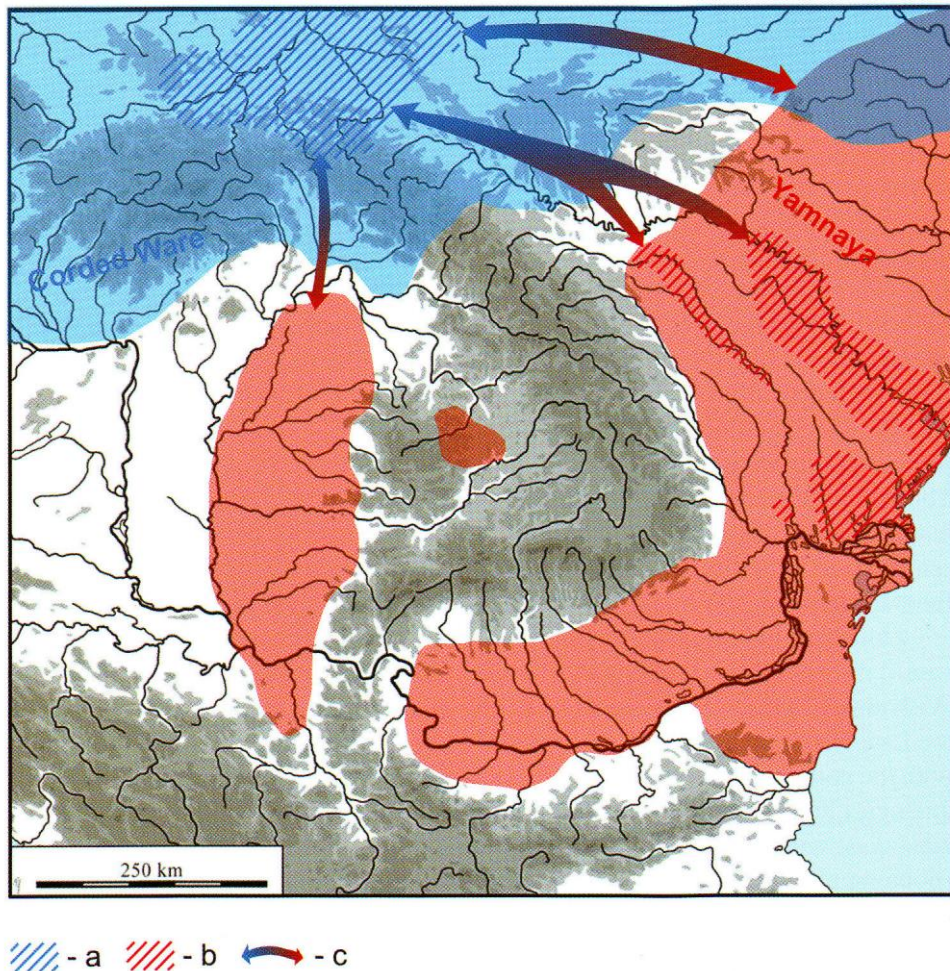

Рис. 1. Територія поширення пам'яток культури шнурової кераміки та ямно/катакомбної: а – культура шнурової кераміки на території Південно-Східної Польщі; б – скупчення поховань катакомбної культури; с – основні шляхи сполучення між ямно/катакомбною та малопольською культурами шнурової кераміки (за Włodarczak, 2014)

Fig. 1. The territory of the spreading of sites of Corded ware culture and Yamna/Catacombna culture: a – Corded ware culture on the territory of South-Eastern Poland; b – concentrations of burials of Catacombna culture; c – main communication lines between Yamna/Catacombna and Lesser Poland Corded ware cultures (by Włodarczak, 2014)

З археологічного погляду, ні ця масштабна міграція, ні походження «шнуровиків» від «ямників» не простежуються. Насправді, на наш погляд, між двома культурами більше відмінностей, ніж подібностей. Найперше це стосується поховального обряду. У ЯК відсутній зв'язок між позою та орієнтуванням похованого і його статтю. Інший вигляд мають матеріальна культура та спосіб життя. І, зрештою, круглі кургани в Центральній Європі відомі

задовго до приходу туди ямних племен, отже, могли з'явитися у КШК незалежно від ЯК. Найстаріші круглі кургани в Центральній Європі датовано початком–першою третинною IV тис. до н. е. Вони були зареєстровані здебільша у групі Баальберг у регіоні Середньої Ельби-Заале в сучасній Німеччині і середовищі культури лійчастого посуду (КЛП) у Куявах (Польща). Наступні круглі кургани спільнот КШК задокументовані на початку III тис. до н. е. [Czebreszuk, Pospieszny, 2011, 557–566].

Джерельний потенціал ямної навали. Чи можливо простежити на основі археологічного матеріалу рух ямних племен із Волго-Уральського регіону (Самарська група) в Центральну Європу? Найперше треба звернути увагу на відсутність людського потенціалу для «завоювання Європи» «самарськими ямниками»: на 2013 р. відомі лише 162 поховання ЯК із 152 курганів, що неспівмірно з іншими територіями [Моргунова, 2014, с. 36]. До прикладу, у Північно-Західному Причорномор'ї їх не менше 3 500 (детальніший підрахунок ускладнений тим, що не всі результати розкопок опубліковані). На кінець 1980-х років кількість досліджених поховань ЯК в Україні перевищує 10 тис. (особистий коментар Михайла Відейка). На території нижнього Дону до кінця XX ст. було розкопано понад 300 курганів енеоліту й раннього бронзового віку, зокрема 1 300 поховань ЯК [Файферт, 2018, с. 13]. Тільки між ріками Прут і Дністер розкопано й опубліковано понад 700 курганних і 5 000 поховань, однак, за оцінками, у межиріччі Прута та Дністра нараховується поза 10 000 курганів, з яких понад 50 % споруджені в часі енеоліту й раннього періоду доби бронзи [Топаля, 2019].

У румунській Трансильванії кількість курганів «ямного віку» становить близько 600, разом із недослідженими [Diaconescu, 2020]. На 2020 р. вивчено: у Румунії 177 курганів, які містять 714 поховань ЯК; в Угорщині є інформація про 75 досліджених курганів; у Сербії – близько 15; у Болгарії, згідно з останніми публікаціями, розкопано 80 курганів, де виявлено 460 поховань. Тобто, «Дунайській шлях», за термінологією Павла Влодарчака [Włodarczak, 2010], – реальний і потужний, на відміну від «самарського» (рис. 1).

Крім цього, не фіксуються взаємозв'язки між матеріальною культурою приуральських пам'яток і ямною західних ареалів та Центральної і Південно-Східної Європи. Так, Олег Мочалов дослідив керамічні комплекси різних регіонів ямної культурно-історичної області. На його думку, розбіжності в керамічному виробництві настільки вагомі, що не можуть бути пояснені тільки місцевими особливостями у межах єдиної культурної традиції. Відмінності між східним (Дон–Волга–Урал) і західним (Крим–Дніпро–Дунай) ареалами простежуються уже на ранньому етапі ямної культурно-історичної області. На розвиненому етапі типологічні розбіжності кераміки настільки виражені, що ставиться під сумнів її об'єднання в межах єдиної культурної традиції [Мочалов, 2009, с. 84–85].

Чітко виражені відмінності і в поховальному обряді: у Волго-Уральському межиріччі домінує поза скелета, скорченого на боці. В інших регіонах частіше трапляються поховання померлих, скорчених на спині.

Сьогодні зв'язок курганів із розширенням степових спільнот Східної Європи залишається очевидним тільки на територіях сучасної Болгарії, Румунії, Північній Сербії і Сході Угорщини [Włodarczak, 2013, s. 61–78]. І з'являються вони ще до ямного населення. В останнє десятиліття з курганних комплексів нижнього Подунав'я, Трансильванії й Альфельда, які впродовж багатьох років відносили до ЯК, була виділена група пізньоенеолітичних поховань, що передують ямним. Вони датуються в діапазоні 3300–3050 рр. до н. е. [Dani, 2011, p. 26; Kaiser, Winger, 2015, p. 9; Preda-Balanica et al., 2020].

Висновки генетиків. Проте, якщо немає підстав говорити про масштабні міграції, то необхідно пояснити висновки генетиків про подібність генофонду населення КШК Європи з носіями ЯК і низку інших питань. Згідно з даними фахівців, загальний генетичний елемент в ЯК та КШК починає простежуватися у представників хвалинської культури з південного Уралу (Самара) в енеоліті [Mathieson et al., 2015]. До його появи генетичною підосновою в Понто-Каспійському степу були детермінанти на основі місцевого мезоліту, здебільша подібні у

хвалинців і культур, що залишили після себе могильники Маріупольського типу [Mathieson et al., 2017]. На початку енеоліту в Самарському степу і Дніпровському Надпорожжі з'являється генетичний елемент іранських неолітичних хліборобів із домішкою кавказького елемента мисливців і збирачів, але один від іншого відокремити не завжди можливо. Він стає домінантним у самарських та Нижньодніпровських ямних племен у ранньому бронзовому віці [Іванова, Никитин, Киосак, 2018, с. 102].

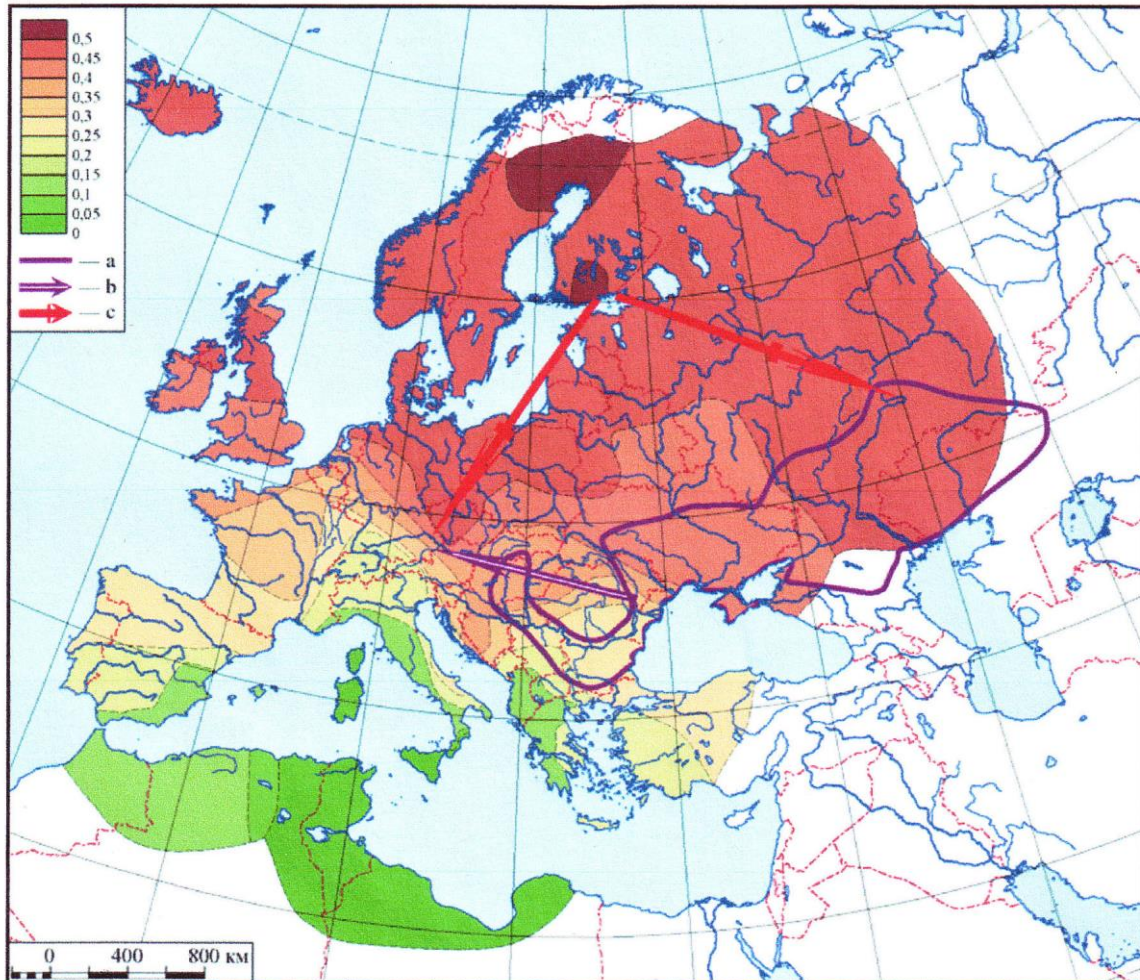

Рис. 2. Розподіл «ямного» генетичного компоненту серед населення Європи: а – кордони ямної культури; b – напрямки міграції за визначенням прихильників ямного походження індоевропейців Європи; c – напрямок руху «ямного» компонента у співвідношенні з градієнтом наведеного розподілу (за Клейн, 2017)

Fig. 2. Spreading of the «Yamna culture» genetic component among the population of Europe: a – borders of Yamna culture; b – directions of migration defined by supporters of Yamne origin of Indo-Europeans of Europe; c – direction of movement of «Yamna culture» component concerning a gradient of presented distribution (by Клейн, 2017)

Сучасні археологічні дослідження дали новий матеріал, що дає змогу показати неспроможність «ямної навали» в Європу. Роботи археологів, пов'язані з дослідженням ямних пам'яток Карпато-Балканського ареалу (перш за все Фолькера Хейда зі співавторами), на думку Льва Клейна, вказують на неможливість виведення КШК із цього найближчого до неї ареалу. Адже саме тут перебуває основна частина «ямних» (а насправді, синкретичних) поховань, що відображають зв'язки прийшлого ямного населення та місцевих племен. І зовсім нічого

спільного зі КШК не має «доямний» горизонт Нижнього Подунав'я й Альфельда [Клейн, 2016b]. Дослідник вказує, що інтенсивність «ямного» генетичного вкладу найбільш значна на Півночі Європи (Норвегія і прилеглі території), де поховань ЯК не зафіксовано [Naak et al., 2015]. Відзначають подібність двох різночасових антропологічних типів і генетичних детермінантів, присутніх у північному мезоліті, з одного боку та в степовому неоліті, енеоліті й ранньому бронзовому віці (ямна та катакомбна культури) з другого. Це може вказувати на рух населення із заходу на схід ще в мезоліті, про що пишуть археологи [Залізняк, 2012]. Про мезолітичні контакти між Європою і Степом недавно почали говорити й генетики [Mathieson et al., 2018].

Не відкидаючи результатів генетичних досліджень, встановлену схожість генофондів «степових племен» і «європейців», Лев Клейн сумнівається у запропонованому в цих «програмних» статтях трактуванні. Він зазначає, що, як показали самі ж автори цих статей, інтенсивність виявленого вкладу, прийнятого за «ямний», суттєво зростає від Дунаю до Північної Європи. Найбільше він виражений у Норвегії, а найменше – в Угорщині, тобто по сусідству з ЯК (рис. 2) [Клейн, 2017, с. 363, рис. 1]. Тоді, якщо б це був справді «ямний внесок», то градієнт мав би стати протилежним. Підбиваючи підсумки аналізу генетичних й археологічних даних, дослідник виснував, що виявлена подібність може бути наслідком загального генетичного джерела для ямного населення і носіїв КШК, і воно може виявитися десь на півночі в більш ранній час. Думку археологів про вплив ЯК на культурні трансформації в Європі він вважає перебільшеною [Клейн, 2017, с. 363–367].

Олег Балановський в монографії «Генофонд Європи», порівнюючи ямну культурно-історичну область і КШК, доходить висновку про «горизонтальну» генетичну спорідненість між ними, а не «вертикальну» (за часом). Він звернув увагу на те, що серед чоловічого ямного населення були носії тільки гаплогруп R1b Y-хромосоми, а серед представників КШК – R1a [Балановський, 2015]. Однак нові дані, отримані в Гарвардській лабораторії, вказують на присутність обох гілок гаплогрупи R1 у представників КШК, тоді як «ямники» у всьому ареалі їх поширення із двох гілок R1 несуть тільки R1b [Mathieson et al., 2017]. Виявилось, що немає єдності не тільки серед археологів, а й генетиків. О. Балановський вважає, що мігрувати могло не ямне населення, а представники інших генетично подібних культур. При цьому погоджується з тим, що напрямом міграцій в IV–II тис. до н. е. завжди йшов зі сходу на захід. Відзначаючи невідповідність археологічних і генетичних даних, дослідник стверджує, що ця наукова проблема потребує пошуків її вирішення [Балановський, 2015, с. 303, 304, 306, 327]. Але, з другого боку, що важливо в контексті розглянутих висновків генетиків, польські археологи бачать зовсім незначний вплив ямного населення на КЛП [Włodarczak, 2011] і ККА (культуру кулястих амфор) [Szmyt, 1999], пов'язаний із контактами, а не масштабною міграцією. Павел Влодарчак зазначає, що курган – не обов'язковий елемент у всіх ареалах КШК: їх немає в південній Швеції, Фінляндії, Литві чи північній зоні середньодніпровської культури. Понад тисячолітня взаємодія між курганними спільнотами Сходу й Заходу, яка передувала генезису КШК, повинна була привести до появи декількох «змішаних» моделей, що відрізняються одна від одної в різних регіонах [Włodarczak, 2011, s. 35, 36]. Олександр Косько і Маржена Шміт пишуть про «тактику контактів», яка утворилася між населенням Центральної Європи і Причорномор'ям та привела до формування певних маршрутів у IV–III тис. до н. е., але не про міграції населення [Kosko, Szmyt, 2011]. Для пояснення присутності генетичної подібності носіїв КШК Центральної Європи та ЯК Волго-Уральського межиріччя запропонована низка моделей, серед них і контакти через маловивчені археологічно (й особливо палеогенетично) регіони («лісовий коридор»), і поширення загального компоненту з якогось єдиного центру в час, що передує ранньому бронзовому віку, та численні, хоча й не такі масштабні, зрушення різноманітного за походженням енеолітичного населення степу, лісостепу та Карпато-Дунайського регіону. Вони могли привести до «просочування» степової генетичної спадщини в центральноевропейський регіон («циркулярні» міграції тощо).

Повільне проникнення степових компонентів у досить однорідний (культурно та генетично) світ ранніх хліборобів фіксується багаторазово протягом енеоліту й заслуговує окремого розгляду.

У контексті роботи особливо актуальними виявилися зв'язки носіїв ЯКІС і КШК. Обидві культури – це спільноти, що складаються з окремих культур (КШК) або культур і культурних груп/локальних варіантів (ЯКІС). Відповідно, немає сенсу припускати етнічну й генетичну одноманітність усередині кожної спільноти. До того ж давні та багаторічні суперечки про відповідність (або невідповідність) археологічної культури й етносу не привели до єдиного рішення. Аналіз радіовуглецевих і дендрохронологічних дат центральноєвропейських груп КШК дав змогу Мартіну Фурхольту реконструювати процес їх формування і висвітлити проблеми т. зв. А-горизонту. Виявилось, що керамічні форми в Польщі розвиваються раніше, ніж у західній та південній частинах Центральної Європи, де відбувається формування основних рис поховального обряду. Це вказує, можливо, на поширення культурних особливостей через широку комунікаційну мережу, а не міграцію [Furholt, 2003].

Можливо, формування КШК ішло паралельно з формуванням ямної культурної спільноти, на загальному генетичному субстраті. Тоді подібність генетичних детермінантів у ЯКІО і КШК – це не результат формування однієї культури з іншої, а вказівка на загальну генетичну підоснову, що з'явилася внаслідок складних процесів взаємодії землеробських і степових популяцій, які надалі розвиваються за індивідуальними культурними траєкторіями.

Розгляд ЯК у різних її аспектах (археологічному, генетичному) дає можливість переглянути просування ямного населення на захід і визнати його не міграцією, а інтрузією в місцеве середовище. Можна припустити, що мала місце «торгова колонізація», з утворенням анклавів, що охоплювали прибулих і місцеве населення, з поступовим просуванням на захід. Вихідною територією, швидше за все, треба визнати Північно-Західне Причорномор'я.

Проблемна ситуація, спричинена публікацією даних палеогенетики ЯК Волго-Самарського регіону та КШК Центральної Європи [Naak et al., 2015; Allentoft et al., 2015], має й деякі методологічні імплікації. Як уже зазначено [Heud, 2017], генетики й археологи із вказаних груп дослідників ґрунтувалися на спрощеному розумінні археологічної культури швидше як етнічного утворення, з винятково однорідним за походженням населенням. Найперше, археологічна культура – відображення суспільної реальності, якоїсь зони соціального й культурного взаєморозуміння, яка часто не є моноетнічною. Без розуміння особливостей соціальної природи конкретної археологічної культури будь-які гіпотези про її історичну долю приречені залишатися лише припущеннями.

У чомусь подібна думка Мартіна Фурхольта: основна проблема більшості варіантів гіпотез про археогенетичну міграцію полягає в тому, що вона опирається на застарілу концепцію, згідно з якою археологічні класифікаційні одиниці – як правило названі «археологічними культурами» – представлятимуть чіткі та чітко окреслені людські групи спільного генетичного походження та соціальної ідентичності [Furholt, 2021].

Тому розглядати блок шнурових культур як прямий результат ямної міграції в Центральну Європу – явне спрощення складної соціальної реальності пізнього енеоліту – раннього бронзового віку, яка поряд із процесами переміщення населення охоплювала і процеси адаптації до нового середовища, розбудови соціального організму на нових територіях, різні форми взаємодії між «колоністами» й «метрополією». Мабуть, на підставі наявних даних треба говорити про поступове та, найважливіше, поетапне заселення різних територій Європи в пізньому енеоліті – ранньому бронзовому віці. Мало місце подальше просування населення з одного освоєного регіону в інший, реконструювання зв'язків різних ареалів, формування торгових шляхів. Немає підстав бачити в цих процесах масштабні міграції і переселення, беручи до уваги можливе повернення значної частини «мігрантів» на батьківщину.

Імовірні шляхи в Центральну Європу. Археологічні джерела свідчать швидше на користь інтрузії, поступового проникнення ямного населення на захід, а не раптового масового переміщення. Тоді як могли пересуватися ямні племена в Європу?

Рис. 3. Розповсюдження речей і впливів ямної культури в середовищі культур шнурової кераміки (за Bátora, 2006)

Fig. 3. Spreading of the items and influences of Yamna culture in the environment of Corded ware culture (by Bátora, 2006)

Йозеф Батора виділяє близько 20 поховань ЯК у Центральній Європі, які не становлять єдиного комплексу та трапляються на могильниках різних культур [Bátora, 2006]. Ці дані в комплексі також викликають сумніви щодо масової міграції ямного населення із Волго-Уральського межиріччя на захід – у Центральну Європу (рис. 3). Картографування пам'яток із матеріалом ямників у Центральній Європі уможливило виділення кількох шляхів (рис. 4):

- Дунайський, який веде в Альфельд. Саме вздовж нього сконцентрована основна кількість пам'яток Карпато-Балканського варіанта ЯК.
- Через Трансильванію – як із півдня по ріках Сомеш та Муреш, так і зі сходу на захід по Сучавській високогірній дорозі.
- Вздовж північних відрогів Карпат в ареал Центральної Європи.

Шлях у Потисся починався з території румунської Молдови, куди ямне населення потрапляло через, судячи з основи топографії курганів, історичні переправи на р. Прут. Можна припустити використання піших та кінних переправ, відомих з історичних джерел і які були задіяні, до прикладу, у Прутському поході 1711 р., козацьких походах, Першій та Другій світових війнах: на південь від Чернівців на території України, у с. Корпач – на півночі Республіки Молдова, Унгени–Ясси – у центральній частині Пруту, Котуморі, Леушені, Леово-Фельчіу, Кагул – у південній частині Молдови. Маршрути руху в Альфельд можна відтворити,

опираючись на археологічні знахідки, із задіянням для зіставлення з письмовими джерелами й історичних відомостей більш пізніх епох, наприклад, проникнення середньовічних кочівників у Панонію. Печеніги та половці освоїли три шляхи з південних степів у центральноевропейську рівнину, в Угорщину: перший – по нижньому Дунаї через Залізні ворота, другий – через Південні Карпати (Трансильванію) по верхів'ях рік Олта, Муреша й Сомеша, третій – із верхів'їв Серету та Пруту на Тису [Расовский, 1933, с. 3]. Перші два пов'язані з переправою через р.Прут, третій не потребує пересікання великих водних перешкод. Валентин Дергачов припускає, що в Середнє й Верхнє Потисся ямні племена потрапляли по Сучавській високогірній дорозі, розміщеній на півночі Трансильванії [Дергачев, 1986, с. 81].

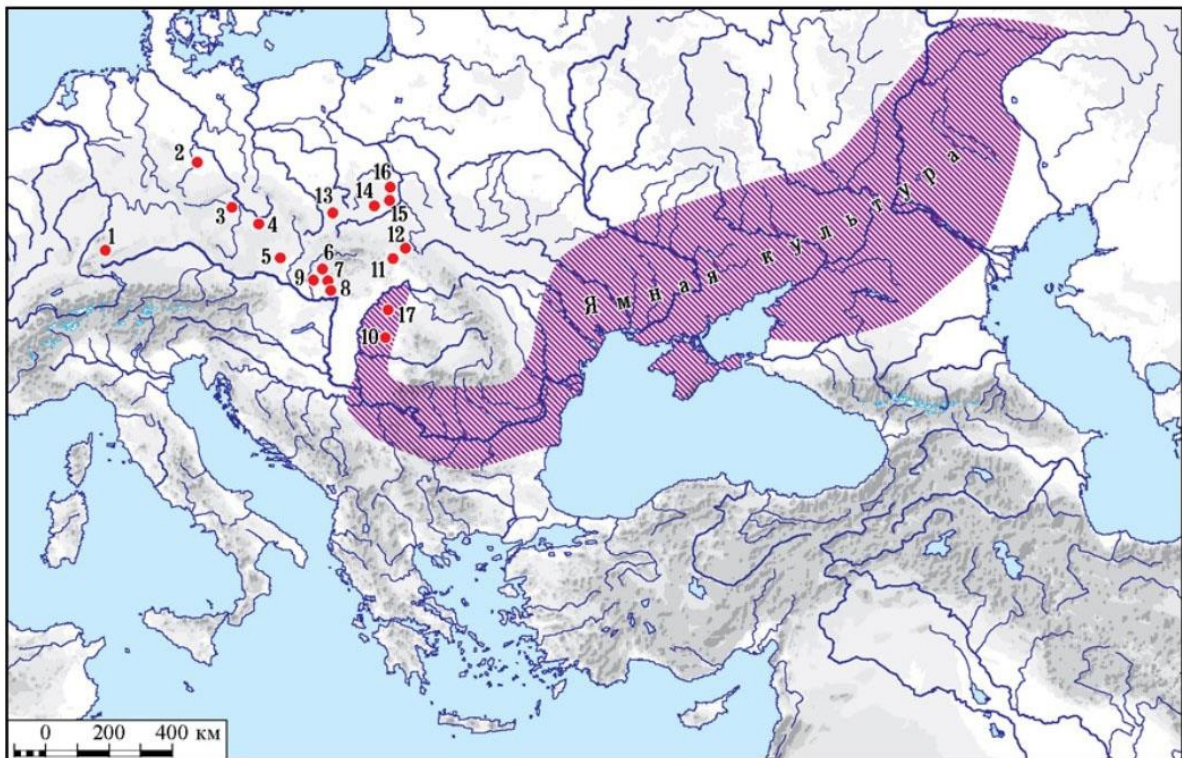

Рис. 4. Основні шляхи ямної міграції близько 2900–2700 рр. до н. е. (за Harrison, Heyd, 2007)

Fig. 4. General routes of Yamna culture migrations near 2900–2700 B.C. (by Harrison, Heyd, 2007)

Третій шлях (уздовж північних відрогів Карпат) найменше виражений, однак саме він може пояснити наявність пам'яток ЯК у Центральній Європі.

До недавнього часу археологічного підтвердження руху вздовж цього шляху не було. Однак не так давно розкопано поховання у Свенте на р. Сян, яке відображає взаємовідносини місцевого населення КШК, ямних прибулих із Дніпро-Бузького ареалу та населення катакомбної культури [Косько, Клочко, Ольшевський, 2012, с. 67–68; Olszewski, Włodarczak, 2018, р. 35–41]. Саме захоронення датоване часом 2473–2348 BC [Koško et al., 2018, р. 70–81].

Робота з архівними матеріалами дала нам змогу виділити ще одну реперну точку, яка маркує цей шлях. Звичайно, за інтенсивністю він не зіставний із рухом уздовж нижнього Дунаю. Йдеться про один із досліджених курганів у Комарному, які вивчав Ярослав Пастернак [Пастернак, 1987, с. 45]. У кургані 2 виявлено дві невеликі посудини. Привертає увагу бочкоподібна жовтого кольору із двома вушками, у яких зроблено вертикальні отвори (рис. 5) [Завада, Картотека, Комарне, арк. 3]. Такі вироби не відомі серед керамічних комплексів КШК, натомість належать до маркерів ЯК Північно-Західного Причорномор'я та становлять там 18 %

від краще збережених виробів, а поховання, де вони виявлені, коливаються в межах 2800–2300 рр. до н.е. [Іванова, Тощев, 2015, с. 17]. Ці знахідки через своєрідну форму та територію розповсюдження одержали назву «буджацькі банки» [Іванова, 2019, с. 35]. Ця посудинка все ж таки вказує на те, що в Центральну Європу проникало населення саме з Північного Причорномор'я.

Близькі до керамічних витворів Як зафіксовані й на Волині. Так, серед поховального інвентарю біля с. Привільне, неподалік м. Дубна, знайдено посудину з гострим денцем [Самолук, 2009, с. 32–33, рис. 10, 1], а близьку до ямних виявлено також в околицях с. Жорнів на Дубенщині [Głosik, 1962, s. 178, tabl. XXII, 8].

Водночас у деяких випадках спостережено тенденцію вбачати ямні впливи на керамічне виробництво КШК там, де їх немає. Передовсім це стосується посудин з широким горлом із Комарова (к. 39), Колоколина (к. 1 (п. 2), 3 (п. 2)) та Лотатник (к. 2) [Olszewski, Włodarczak, 2018, p. 58]. На їх розгляді зупинімося детальніше. Посудина з кургану 1 в Колоколіні належить до знахідок КШК і кубків відміни Іс, згідно з касифікацією Яна Махніка (рис. 6, б) [Machnik, 1966, tabl. XLVIII].

Вироби цього типу походять і з інших курганних поховань КШК у басейні Дністра [Пастернак, 1936, с. 1–2; Bryk, 1936, tabl. V, 16; Machnik, Pawliw, Petehyrycz, 2011, s. 116, rys. 26, foto 55]. Ще одна знахідка з курганного могильника в Колоколіні – висока миска з випуклими стінками й нахиленими всередину вінцями. На ребрі орнаментована двома горизонтальними смугами, у які вміщено косі насічки (рис. 6, 1). Разом із посудиною виявлено нижню частину амфори, яка на переході шийки в тіло орнаментована двома горизонтальними смугами вертикальних насічок (рис. 6, 5). Такий елемент орнаменту, як вертикальні насічки, належить до розповсюджених мотивів оздоблення посуду ККА [Szmyt, 2010, p. 24, fig. 5], зокрема амфор [Свешніков, 1983, табл. III, 1; IV, 3, 4, 8; VIII, 4; IX, 1, 3; XI, 12; XIV, 1]. А саме поховання 2 кургану 3 у Колоколіні пов'язують із контактами носіїв КШК із ККА [Свешніков, 1974b, с. 32, 148, 162, рис. 7, 1, 13].

Дві інші посудини належать до знахідок відкритого типу, висота яких, переважно, менша від максимальної випуклості корпусу й діаметру вінець та належать до відміни IIIa зазначеної класифікації (рис. 7, 1, 2) [Machnik, 1966, tabl. XLVIII]. За формою та орнаментациєю такі знахідки нагадують посуд середньодніпровської культури. Побідна до виробу з кургану 39 в Комарові посудинка виявлена в похованні 45 у Стрелиці, де нижня частина подібно орнаментована, натомість верхня оздоблена комбінованим орнаментом, до якого входив «паркетний» мотив [Березанская, 1971, рис. 5, б], та в похованні 1 кургану 6 в Іванівці [Ковпаненко, Ричков, 2004, с. 71, рис. 9, 4]. А на деяких на краях вінець нанесені такі ж насічки, що й на посудині з Комарова [Григор'єв, 1986, с. 48, рис. 2, 2].

Середньодніпровська культура (2700–1600 BC). На відміну від «ямної навали» в Центральну Європу, перебування тут людності середньодніпровської культури вже не викликає заперечень. Якщо ще в недалекому минулому пам'ятки зазначеної культури не були відомі в колі розповсюдження КШК, то у зв'язку з активними дослідженнями на теренах Східної Польщі ситуація кардинально змінилася. На території Сокальської Гряди досліджено низку поховань, що відображають традиції середньодніпровської культури, які наклалися на

Рис. 5. «Буджацька банка» з кургану 2 у Комарно (за Завада, Картотека, Комарно)
Fig. 5. «Budjak jar» from the barrow 2 in Komarno (by Завада, Картотека, Комарно)

підоснову КШК. Як наслідок, виділено окрему сокальську групу пам'яток КШК (рис. 8) [Machnik, Bagińska, Koman, 2009, s. 260]. Першою сигнальною пам'яткою із класичними речами середньодніпровської культури стало знищене земляними роботами поховання поблизу с. Млодова неподалік Любачова.

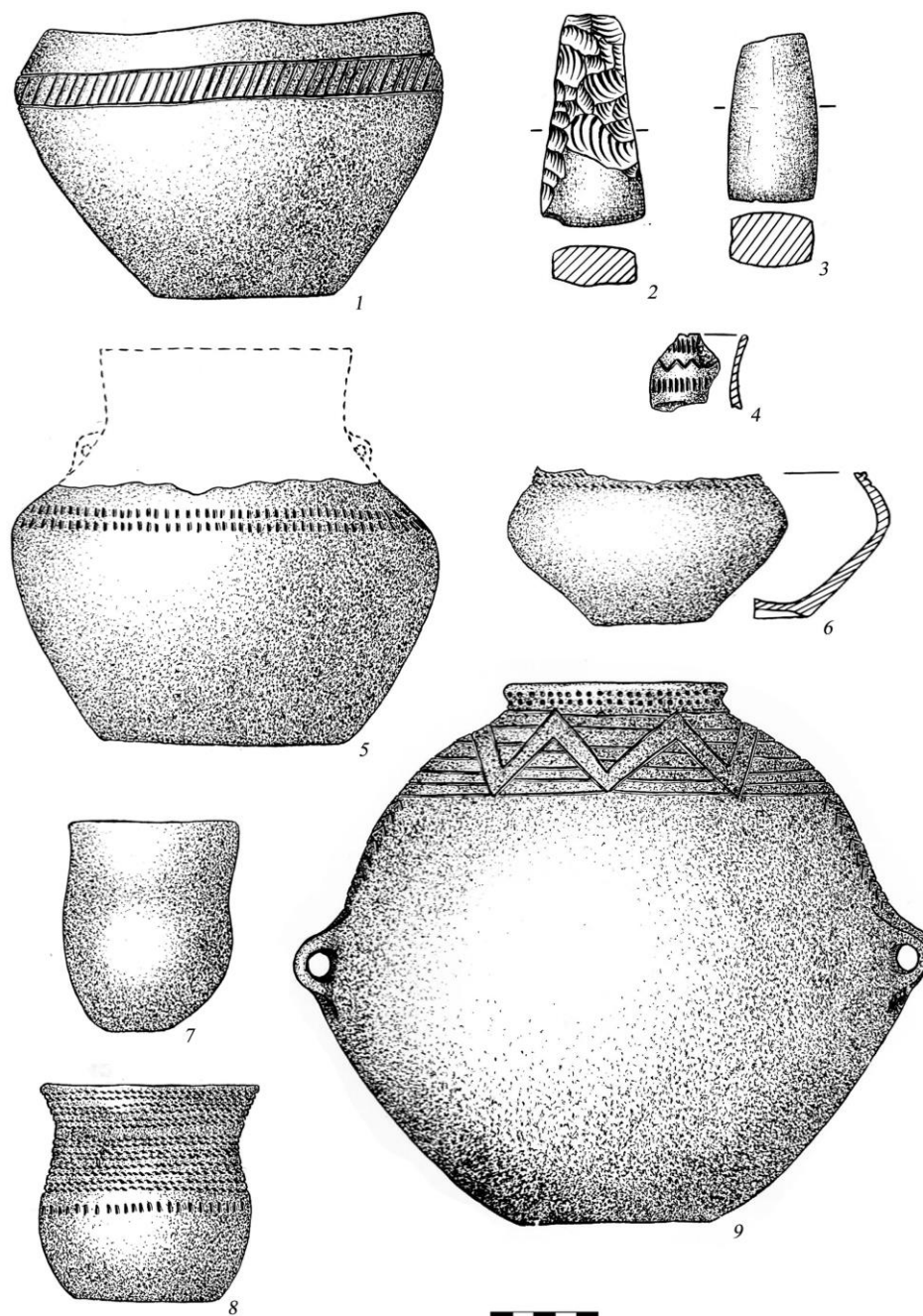

Рис. 6. Інвентар із поховання 2 кургану 1 (4, 6-9) та поховання 2 кургану 3 (1-3, 5) в Колоколині: 1, 4-9 – кераміка; 2 – кремій; 3 – камінь (за Свешніков, 1974b)

Fig. 6. Burial goods from the burial 2 of barrow 1 (4, 6-9) and burial 2 of barrow 3 (1-3, 5) in Kolokolyn: 1, 4-9 – ceramic ware; 2 – flint; 3 – stone (by Свешніков, 1974b)

Там виявлено три кубки з перехватом, поверхня яких повністю вкрита орнаментом, кам'яну сокиру, що формою нагадує сокири типу А, крем'яні лінзоподібну в перетині сокиру, скребок і 10 наконечників до стріл із вгнутою всередину основою. Усі крем'яні вироби виготовлені з туронських покладів «волинського» кременю [Machnik, Pilch, 1997, s. 146–153]. Виявленим посудинам відомі відповідники з поховань середньодніпровської культури [Артеменко, 1967, рис. 4, 2, 3; 14, 3; 39, 4; 44; 45, 2, 3, 5].

Рис. 7. Глиняний посуд культури шнурової кераміки Верхнього Придністер'я: 1 – Лотатники, курган 2; 2 – Комарів, курган 39; 3 – Крилос, курган Настасина могила; 4 – Колоколин, курган 2; 5 – Комарів, курган 31 (фонди Львівського історичного музею)

Fig. 7. Pottery of Cored ware culture of Upper Dnister region: 1 – Lotatnyky, barrow 2; 2 – Komariv, barrow 39; 3 – Krylos, Nastasyina mogyla barrow; 4 – Kolokolyn, barrow 2; 5 – Komariv, barrow 31 (holdings of Lviv Historical Museum)

Найбільш імовірно, вважає Я. Махнік, що проникнення населення середньодніпровської культури почалося під час занепаду на Волині й Поділлі ККА, що відкрило дорогу на захід [Махнік, 2003, р. 230, 238]. Як засвідчують знахідки посуду цієї культури, шлях проходив уздовж півдня Волині [Бунятян, 2008, с. 10; Бунятян, Самолюк, 2011, с. 253]. Зокрема, поодинокі фрагменти кераміки виявлені на поселенні городоцько-здовбицької культури в Городку [Свешніков, 1964, рис. 44, 33; 45, 4], поблизу сіл Осова та Блажево на Рівненщині [Охріменко, 2005, рис. 22, 1; 25].

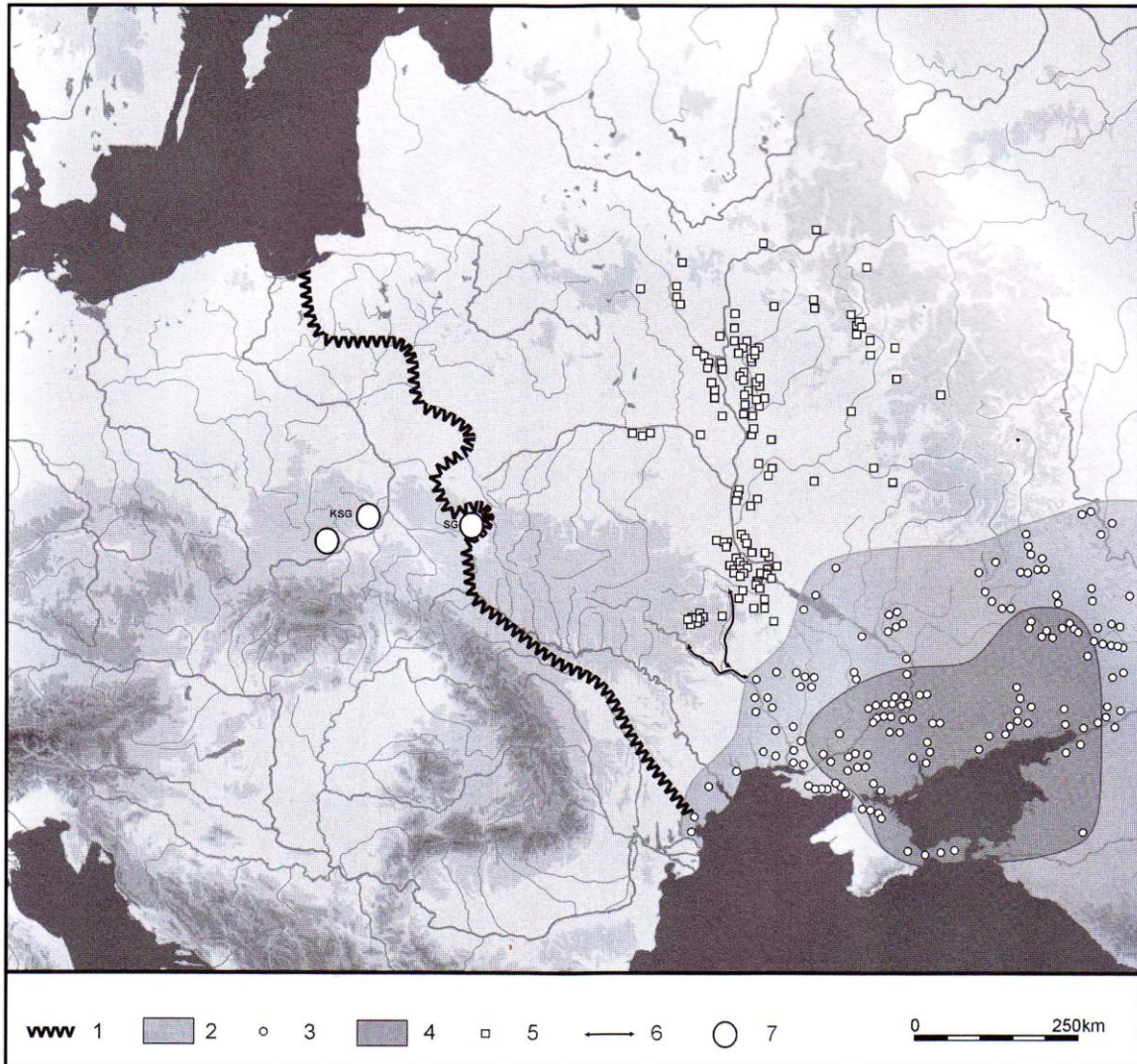

Рис. 8. Територія розповсюдження пам'яток середньодніпровської та катакомбної культур: 1 – фізико-географічний кордон Центральної та Східної Європи; 2 – територія поширення катакомбної культури; 3 – пам'ятки катакомбної культури; 4 – територія розповсюдження поховань «металургів»; 5 – пам'ятки середньодніпровської культури; 6 – шляхи Бог-Буг та Бог-Синюха; 7 – локалізація нішових (катакомбних) поховань у середовищі культури шнурової кераміки (KSG – краківсько-сандомирська група; SG – сокальська група) (за Klochko, Koško, 2011)

Fig. 8. Territory of spreading of the sites of Serebriy and Catacomb cultures: 1 – physical and geographic border of Central and Eastern Europe; 2 – territory of spreading of Catacomb culture; 3 – sites of Catacomb culture; 4 – the territory of spreading of burials «steelworkers»; 5 – sites of Serebriy culture; 6 – routes of Bog-Bug and Bog-Syniukha; 7 – localization of niche (catacomb) burials in the environment of Corded ware culture (KSG – Kraków-Sandomierz group; SG – Sokal group) (by Klochko, Koško, 2011)

Присутні сліди перебування середньодніпровського населення також на території українського Передкарпаття. Так, з-поміж пізніх пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї сильно нагадує середньодніпровські кубки виріб із кургану Настасина могила у Крилосі, виготовлений та орнаментований у звичній техніці середньодніпровської культури (див. рис. 7, 3). Подібний за формою виріб виявлений у Розважі на Львівщині, що також відображає традиції керамічного виробництва середньодніпровської культури, однак, на відміну від кубка з Крилоса, більш приземкуватої форми, проте керамічна маса дуже подібна [Нариси культури, 2006, кол. вклейка, 4, 2]. Ще дві посудини зафісовані в курганах 31 та 39 у Комарові (див. рис. 7, 2, 5). Варто також згадати про виділену свого часу Я. Махніком групу пам'яток типу Кавсько-Колпець [Machnik, 1979, s.61]. У її керамічному посуді чітко простежуються подібності до виробів із пам'яток (рис. 9), які Іван Артеменко свого часу помилково датував раннім етапом середньодніпровської культури [Артеменко, 1967, с. 59].

Останні дослідження на території польського Передкарпаття встановили, що проникнення спільнот середньодніпровської культури відбулося і в цей регіон, що чітко фіксується у керамічному посуді, виявленому у значній кількості катакомбних захоронень. Зокрема, у похованні 54 в Міроціні (пам'ятка 24) виявлено амфору, розповсюджену на території верхнього Придністер'я і Любачівщини, а також посуд із рисами середньодніпровської культури та вироби типу Ксежніца Велька краківсько-сандомирської групи [Machnik, 2019, p. 48, 49, 54]. Наявність елементів різних груп і культур у похованнях свідчить, на думку Я. Махніка, про рухливість населення, що пов'язане зі сезонним випасанням дрібної і великої рогатої худоби [Machnik, 2019, p. 56].

Додаткове світло на зв'язки між КШК і середньодніпровською проливають результати ізотопних аналізів кістяків із поховань КШК, взятих із двох регіонів Південно-Східної Польщі – Малопольської височини та Передкарпаття. Тут досліджено 19 зразків, датованих пізньою фазою культури. Встановлено, що населення КШК Малопольської височини було місцевим, натомість на Передкарпатті 4 зразки (28% дослідженої групи) належать особам, що виростили на іншій території [Szczepanek et. al., 2018, p. 7–17]. Наявність змішаних комплексів речей у похованнях і результати ізотопних аналізів кістяків дали змогу дослідникам пов'язувати алохтоне населення із середньодніпровською культурою, людність якої успішно інтегрувалася у середовище спільнот КШК [Szczepanek et. al., 2018, p. 16]. Підтвердження чого – поховання 408, здійснене в катакомбі на пам'ятці 15 у Свенте, де виявлено два жіночі захоронення. На основі проведеного ізотопного дослідження встановлено, що одна з жінок місцева, натомість інша – алохтона [Janczewski, Kraus, Włodarczak, 2018, p. 128]. Загалом, із 3-х могильників КШК неподалік Свенте аналізу піддано 11 зразків, відтак встановлено, що тільки 3, котрі належали чоловікам, народжені в цій місцевості. Натомість зразки, що належать жінкам, дітям і ще двом чоловікам вказують на їхнє немісцеве походження [Belka et. al., 2018, p. 253]. Могильники у Свенте, в матеріальній культурі яких простежуються значні впливи середньодніпровської, на основі 13 дат, одержаних методом ^{14}C , існували в часі 2550–2350 BC [Włodarczak, 2018, p. 178].

Так, безпосереднє просування населення середньодніпровської культури в західному напрямку відбулось у середині III тис. до н. е. [Kadrow, 2003, tabl. 1, fig. 1]. Рух на захід пов'язують із деякою нестабільною ситуацією в ареалі її поширення. Передусім – проникненням в її ареал населення ямної, а згодом катакомбної культур [Бунятян, 2008, с. 10].

Катакомбна культура (2700–2200 BC). Слідом за ямним і середньодніпровським фіксується інтрузія катакомбного населення в центральноевропейський регіон [Klochko, Koško, 2009, p. 277–296]. Однак на території Верхнього Придністер'я такі сліди практично не простежені, за винятком знахідок двох глиняних сопел із кургану 39 у Комарові, що можна пов'язувати з катакомбною культурою [Свешніков, 1974b, рис. 9, 2].

Дещо інша ситуація викристалізовується на Західній Волині, у середовищі стжижовської культури (рис. 10). Цікавий факт – поховальний обряд її носіїв відрізняється від фунеральних

звичаїв шнурових і постшнурових спільнот. Для неї притаманні ґрунтові, переважно випростані, поховання у ямах [Bargil, Libera, 2005, s.198]. Зрідка трапляються і курганні захоронення, зафіксовані донедавна винятково на території Волині [Свешников, 1990, с. 69]. Однак останні дослідження на Люблінській височині (пам'ятка 30 у Стрійові) підтвердили їх наявність і в цьому регіоні [Budziszewski et al., 2016, s. 381–409].

Рис.9. Глиняний посуд культури шнурової кераміки Верхнього Придністер'я: 1 – Баличі, курган 14; 2 – Кульчиці, курган 3; 3 – Колпець, курган 9; 4 – Колпець, курган 8; 5 – Колпець, курган 10 (фонди Львівського історичного музею)

Fig. 9. Pottery of Corded ware culture of Upper Dnister region: 1 – Balychi, barrow 14; 2 – Kulchytsi, barrow 3; 3 – Kolpets, barrow 9; 4 – Kolpets, barrow 8; 5 – Kolpets, barrow 10 (holdings of Lviv Historical Museum)

Простежена подібність у позі захоронених стжижовської культури з похованнями катакомбної, зокрема її західної гілки [Slusarska, 2006, s. 76–79]. Це наштовхнуло на думку, що в її утворенні взяли участь прибулі зі сходу, зі середовища катакомбної культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2017, с. 121], що пояснює наявність оригінальних фунеральних традицій.

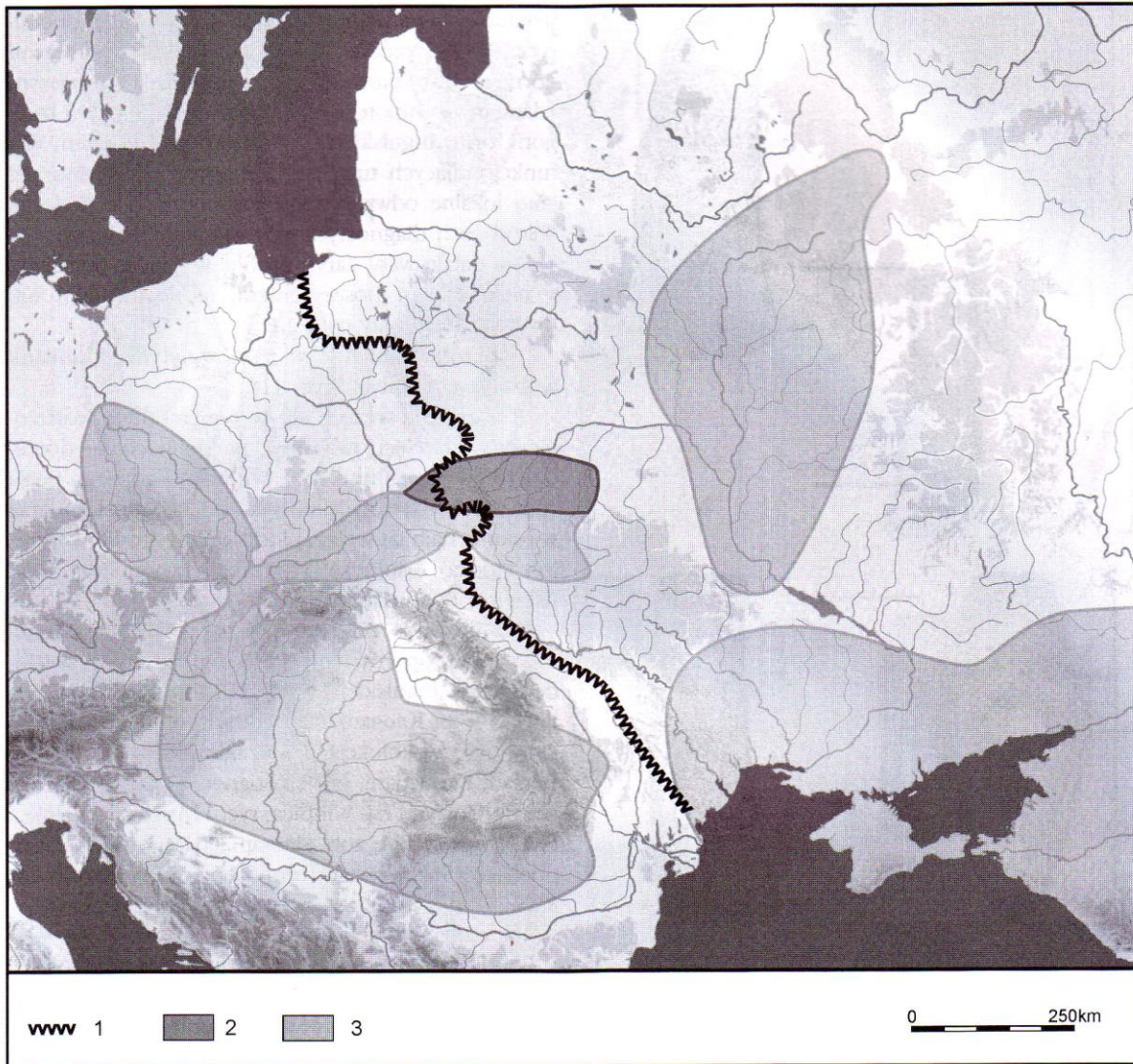

Рис. 10. Територія розповсюдження пам'яток стжижовської культури: 1 – фізико-географічна межа Центральної та Східної Європи; 2 – кордони розповсюдження стжижовської культури; 3 – території гіпотетичних аналогій до стжижовської культури (за Klochko, Koško, 2011)

Fig. 10. Territory of spreading of the sites of Strzyżowska culture: 1 – physical and geographical border of Central and Eastern Europe; 2 – borders of spreading of Strzyżowska culture; 3 – territory of hypothetical analogies for Strzyżowska culture (by Klochko, Koško, 2011)

Спостерігаються спільні риси між глиняним посудом двох культур, на яку ще свого часу вказував Єжи Глосік [Głosik, 1968, s. 65], а сьогодні досліджує Глина Тарас. Наукиня відзначає близькість у морфології (посудини з широким дном та горловиною, а також із потовщеними вінцями часто фіксують в обох культурах). Близький і спосіб обробки поверхні, що полягає в інтенсивному затиранні поверхні, від чого залишені глибокі подряпини [Taras, 2007, 180–181]. Менше подібність стосується окремих мотивів орнаменту. Зокрема, такі елементи, як ялинка,

шеврон, зигзаг не часто присутні на посуді стжижовської культури [Taras, 2014, p. 150]. Водночас близькі до речей цієї культури можна віднайти в різних східноєвропейських групах, наприклад, у середовищі середньодніпровської та катакомбної культур [Kloczko, Koško, 2011, p. 269].

На противагу ямному населенню, на території Карпато-Балканського регіону катакомбні племена практично не просунулися. Усього близько двох десятків поховань відомо на території румунської Молдови та Добруджі [Burtanescu, 2002].

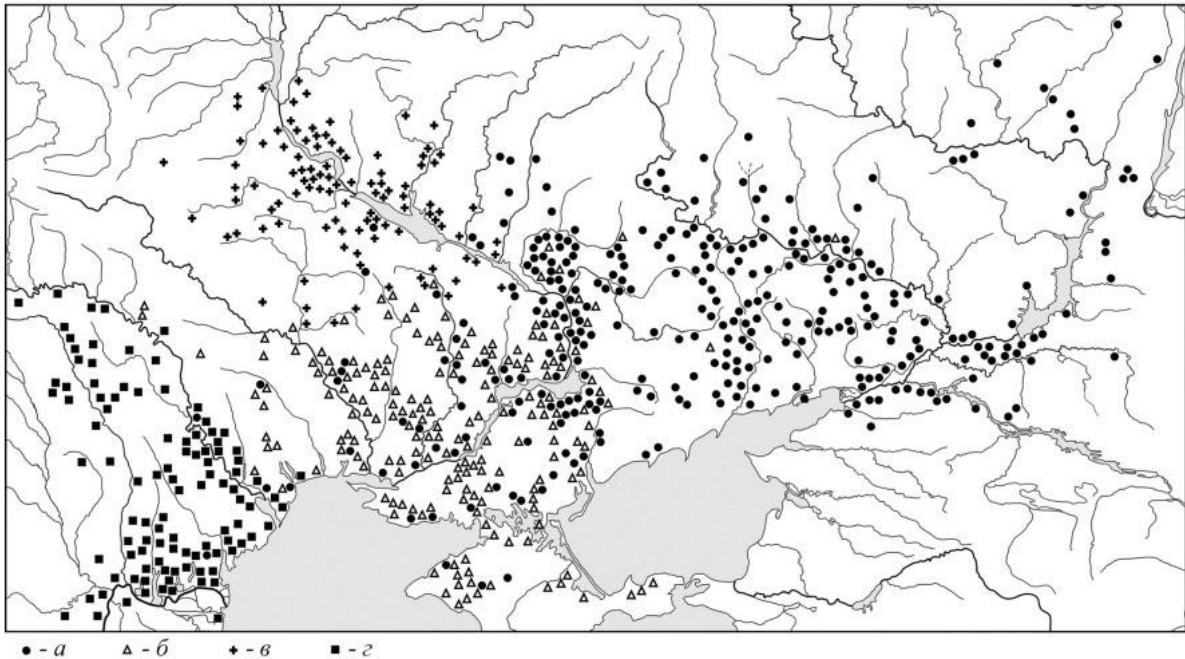

Рис. 11. Культурна область Бабине (основний ареал): а – Дніпро-Донська бабинська культура; Дніпро-Прутська бабинська культура; б – Дніпро-Дністровський варіант; в – Дніпро-Бузький варіант; г – Дністровсько-Прутський варіант (за Литвиненко, 2011)

Fig. 11. Babyne cultural region (main area): а – Dnipro-Don Babyne culture; Dnipro-Prut Babyne culture; б – Dnipro-Dnister variant; в – Dnipro-Bug variant; г – Dnister-Prut variant (by Литвиненко, 2011)

Культурне коло Бабине (2200–1800 BC). Найцікавішими виявилися результати, одержані під час дослідження бабинської культури. Ми припускаємо, що бабинське населення просунулося значно далі на захід, ніж видається дослідникам цієї культури (рис. 11) [Литвиненко, 2011, с. 111, рис. 1]. Розгляньмо детальніше. Один із перших, хто звернув увагу на наявність пам'яток культури Бабино на території Прикарпаття та Волині був Ігор Свешніков, який під час власних польових досліджень на Волині (Зозів, Здовбиця, Перевередів) і Поділлі (Стрільче) зафіксував наявність серед пам'яток епішнурового горизонту речей, властивих бабинцям. Також археолог виділяє з кола досліджених ще до середини ХХ ст. частину фунеральних пунктів із наявністю керамічних виробів (Остап'є) та кістяних пряжок, притаманних для вказаного населення (Кутянка) [Свешніков, 1990, с. 74–77]. Дещо пізніше за Ігорем Свешніковим до цієї проблематики звертається Микола Бандрівський, ввівши до наукового обігу матеріали, переважно з археологічних досліджень Лариси Крушельницької (Лагодів, Паликорови, Свитязів) [Бандрівський, 1997, с. 138–142]. Згодом дослідник виділяє окрему остап'ївську групу пам'яток із трьома територіальними підваріантами: верхньозбруцький (Хоростків, к. 3; Остап'є, впускне поховання, к. 2, 4); верхньогоринський (Кутянка, Перевередів, Зозів, Жорнів, Торговиця, Дорогоща, к. 2, п. 1); гологірський

(Звенигород, Лагодів, Паликорови) [Бандрівський, 2006, с. 17; 2007, с. 200]. Однак такий поділ викликає певні зауваження з огляду на стан дослідження пам'яток із матеріалом бабинської культури на теренах Прикарпаття, Поділля та Волині. Завдяки систематичним археологічним розвідкам Ввіталія Ткача вздовж басейну р. Ікви на території Волині відкрито значну кількість пам'яток городоцько-здовбицької та стжижовської культур із вмістом різної кількості керамічних виробів культури Бабине або синкретичних форм, що містять ознаки як епішнурових, так і бабинських традицій виготовлення глиняного посуду [Ткач, 2007, с. 571–709]. А згодом і стаціонарні дослідження, зокрема в Рованцях [Златогорський, Бардецький, 2010, с. 101, 106, рис. 5] та Дубні-Волиці [Самолук, 2007, с. 58, 65, 69, рис. 8, 7, 10, 11; 10, 7, 8, 10], ще раз підтвердили наявність людності культури Бабине в епішнуровому середовищі регіону [Охріменко, Склярєнко, Локайчук, 2012, с. 170–179; 2017, с. 130–144].

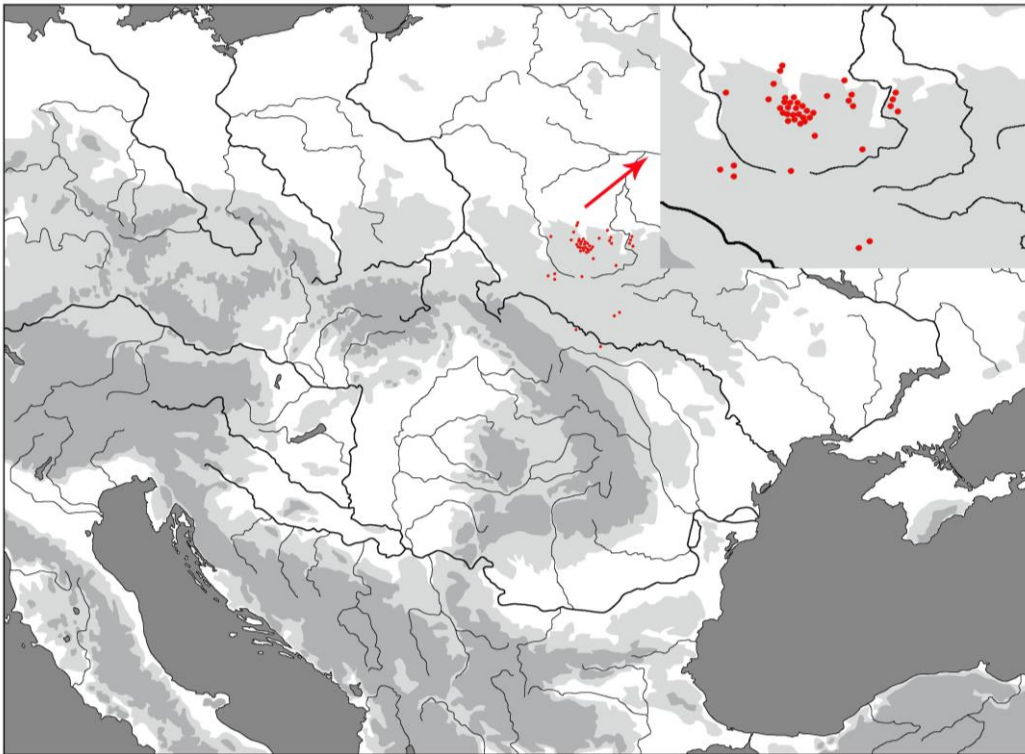

Рис. 12. Локалізація пам'яток із матеріалом культури Бабине на території Поділля та Волині
Fig. 12. Localization of sites with a material of Babyne culture on the territory of Podillia and Volhynia

Сьогодні на території Прикарпаття та Волині відомо понад 50 пунктів, на яких зафіксовано матеріал культури Бабине (рис. 12) (див. додаток). Речі виявлені як на поселеннях, так і в похованнях, при чому серед останніх переважають курганні. Один із крайніх північно-західних фунеральних пунктів, пов'язаний із цією культурою, локалізований у Новосілці (Новосілка Ліська). Тривалий час дослідники випадково виявлений і згодом обстежений Я. Пастернаком курган пов'язували із КШК через відкриття там двовушної амфори [Пастернак, 1937, с. 255–256; Свешніков, 1974b, с. 58, рис. 13, 9; Sulimirski, 1968, p. 144]. Загалом тут виявили три посудини, дві з яких виконані в манері керамічного виробництва людності культури Бабине. У першому випадку це стрункий неорнаментований біконічний горщик зі старанно заглаженою поверхнею, на якій залишились відповідні подряпини (рис. 13, 1). Інша посудина збережена частково (вінчик відламаний), темно-сірого кольору. На шийці нанесений горизонтальний валик, декорований смугою нігтьових вдавлень (рис. 13, 2). Описаним посудинам, а особливо першій, віднаходимо численні аналогії серед пам'яток культури Бабине

Дністро-Прутського межиріччя [Савва, 1992, рис. 7, 5–7; 9, 9; 29, 7; 39, 5, 10; 42, 1, 8, 12; 43, 4; 50, 7]. Через спосіб відкриття кургану на сьогодні втрачений контекст речей. Відсутній опис поховання – не зрозуміло чи всі три посудини входили до одного чи кількох. Нам видається, що виявлену амфору також потрібно розглядати як результат контактів місцевих шнурових/постшнурових традицій із прийшлими бабинцями, оскільки надто виражений біконічний профіль амфори не притаманний для шнурового виробництва. Також привертає увагу нетипова форма вушок й орнаментация (рис. 13, 3).

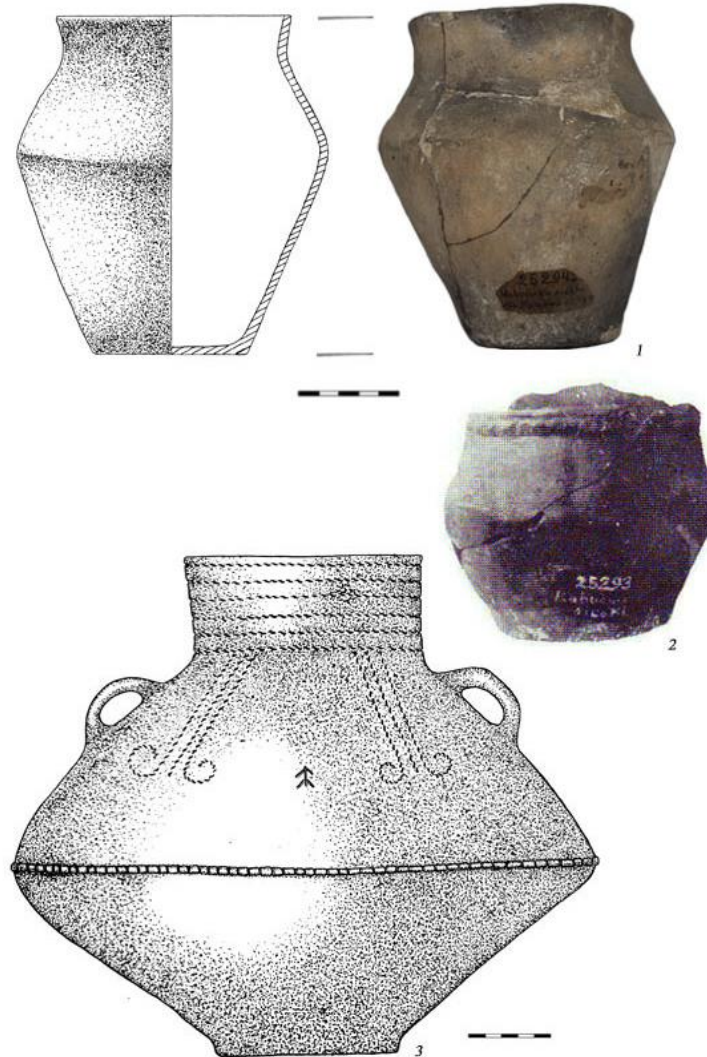

Рис. 13. Глиняний посуд із кургану в Новосілці (Новосілці Ліській) (за 1 – фонди Львівського історичного музею; 2 – Sulimirski, 1968; 3 – Свешніков, 1974b)

Fig. 13. Pottery from barrow in Novosilka (Novosilka Liska) (by 1 – holdings of Lviv Historical Museum; 2 – Sulimirski, 1968; 3 – Свешніков, 1974b)

Якщо декорація шийки шнуровими відтисками фіксується серед керамічних форм посуду КШК і постшнурових, то наявність вузького горизонтального валика, додатково оздобленого насічками, незвичне явище. Натомість такі валики притаманні для кераміки бабинців. Окрім цього, від шийки до низу спускаються три вертикальні відбитки шнура, два крайні з яких у нижній частині заокруглюються в кільця, нагадуючи окуляроподібні підвіски, які фіксують на керамічному посуді катакомбної культури й культури Бабине [Іванова, 2020,

с. 62, рис. 8; Клочко, Клочко, 2020, с. 82; Литвиненко, 2020, с. 97, рис. 4, 13]. Ще один курган (розташований недалеко від витоків р. Іква) з матеріалом бабинців розміщений неподалік с. Паликорови. Під насипом кургану (діаметр насипу – 35–40 м, висота – 1,4 м) у центральній частині відкрито поховальний об'єкт, який на рівні виявлення становив 6 м у діаметрі (рис. 14).

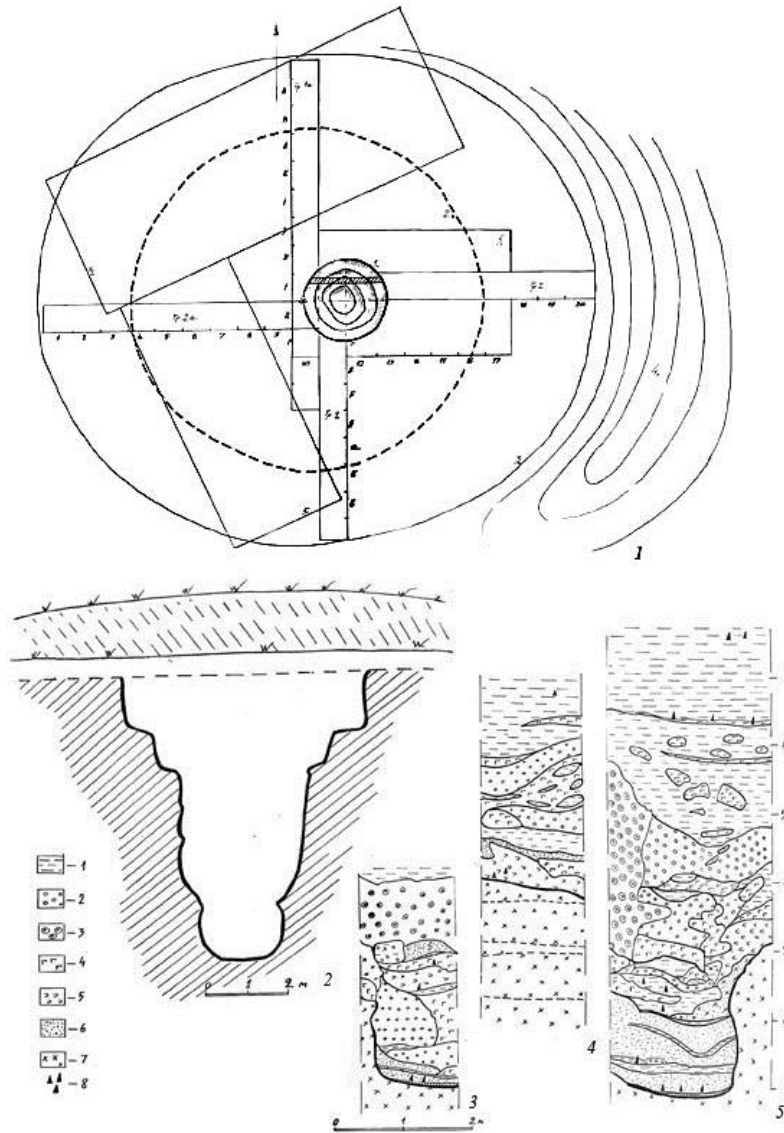

Рис. 14. Паликорови: 1 – план кургану; 2 – перетин поховальної ями; 3 – стратиграфічні нашарування південно-західної стінки поховальної ями; 4 – стратиграфічні нашарування південно-східної стінки поховальної ями; 5 – стратиграфічні нашарування північно-східної стінки поховальної ями. Умовні позначення: 1 – чорнозем; 2 – біла глина із вкрапленнями оксиду заліза; 3 – суглинок світло-жовтого кольору; 4 – суглинок світло-брунатного кольору; 5 – суглинок брунатного кольору з оксидною кіркою; 6 – супісок темно-брунатного кольору зі шматками чорнозему; 7 – материковий супісок; 8 – вуглики, спалені плахи дерева (за Крушельницька, 1988)

Fig. 14. Palykorovy: 1 – plan of the barrow; 2 – section of the burial pit; 3 – stratigraphic horizons of the north-western wall of the burial pit; 4 – stratigraphic horizons of the south-eastern wall of the burial pit; 5 – stratigraphic horizons of the north-eastern wall of the burial pit. Legend: 1 – black soil; 2 – white clay with inclusions of iron oxide; 3 – clayish soil of light-yellow color; 4 – clayish soil of light-brown color; 5 – clayish soil of brown color with oxidic crust; 6 – clay sand of dark-brown color with pieces of black soil; 7 – bedrock clay sand; 8 – small pieces of charcoal, burnt blocks of wood (by Крушельницька, 1988)

На рівні дна поховальна яма звужувалася до 2,2×1,8 м. Усередині не зафіксовано слідів скелета чи супровідного інвентарю, натомість простежено залишки згорілих шматків дерева. Вражає глибина поховальної ями, яка сягала від рівня виявлення 9 м і за допомогою кількох сходинок плавно звужувалася до бочкоподібної нижньої частини [Крушельницька, 1988, арк. 2–8]. Всього в насипі кургану й недалеко від поховальної ями виявлено шість сильно фрагментованих уламків глиняного посуду культури Бабіне [Бандрівський, 1997, с. 138–139, рис. 2, 1, 3, 5, 7–9].

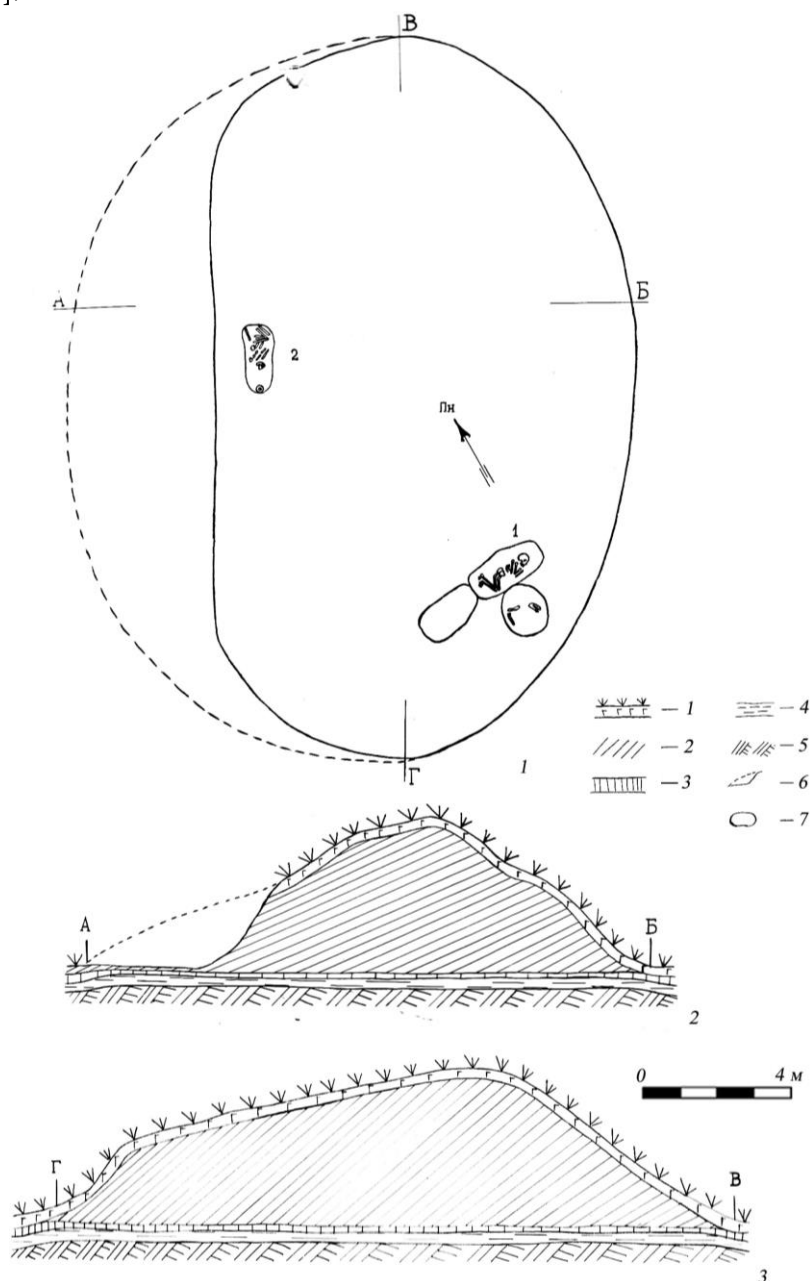

Рис. 15. Жорнів: 1 – план кургану; 2, 3 – профіль кургану. Умовні позначення: 1 – гумус; 2 – насип кургану; 3 – первісний гумус; 4 – суглинок; 5 – материк; 6 – знівельована бульдозером частина насипу; 7 – контури об'єктів (за Сवेशніков, 1971)

Fig. 15. Zhorniv: 1 – plan of the barrow; 2, 3 – profile of the barrow. Legend: 1 – humus; 2 – barrow mound; 3 – initial humus; 4 – clayish soil; 5 – bedrock; 6 – part of the mound destroyed by a bulldozer; 7 – outlines of the objects (by Сवेशніков, 1971)

Свого часу І. Свешніков пов'язував поховання 2 (чоловіче) у Жорневі з бабинцями (рис. 15) [Свешніков, 1990, с. 77]. Однак додаткової уваги потребує поховання 1 дорослої жінки, до поховальної ями якої з двох боків примикають два заглиблені об'єкти. В одному з них виявлено скелет собаки. Найімовірніше, що це поховання потрібно інтерпретувати як катакомбне з розміщенням скелета у вхідному колодязі. На це частково вказує невелика стіночка між об'єктами, що могла бути нижньою частиною лазу (рис. 16, 1-3).

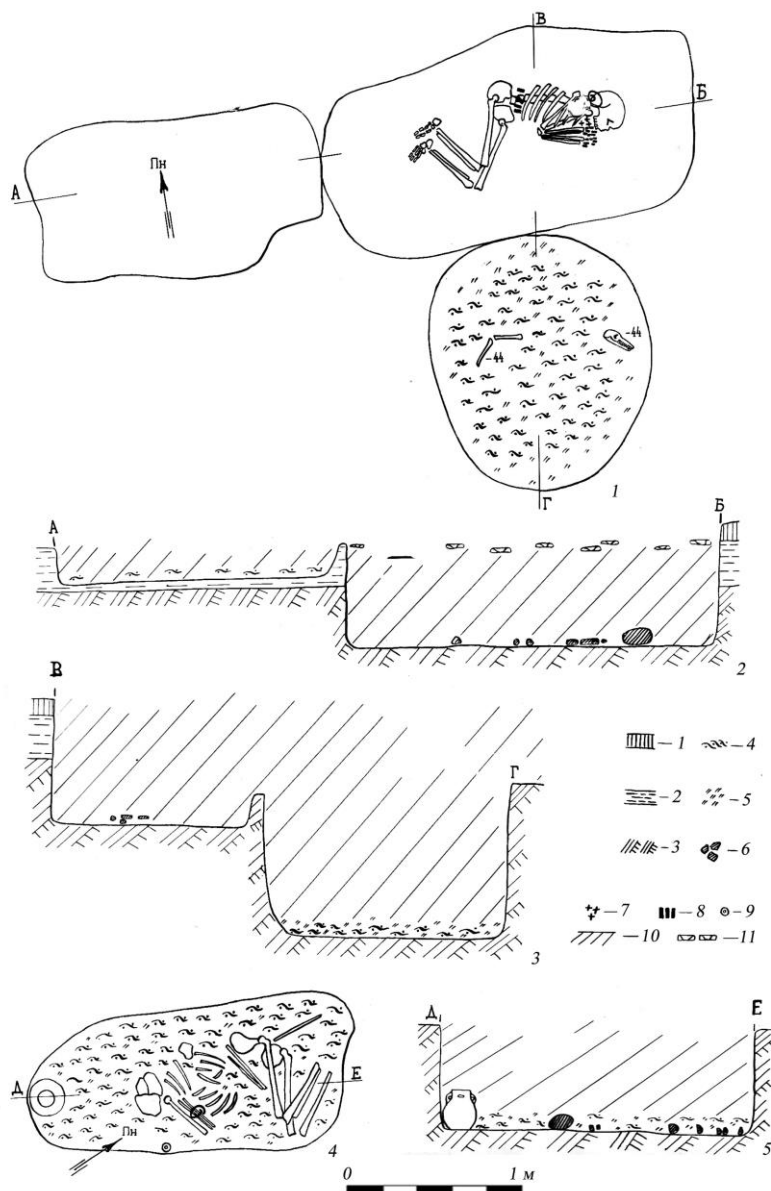

Рис. 16. Жорнів: 1 – план поховання 1; 2, 3 – стратиграфічні нашарування поховальної ями 1; 4 – план поховання 2; 5 – стратиграфічні нашарування поховальної ями 2. Умовні позначення: 1 – чорнозем; 2 – суглинок; 3 – материк; 4 – вугілля; 5 – попіл; 6 – кістки похованих в розрізі; 7 – мідні пронизки; 8 – кістяні трубочки; 9 – кістяна бляха-пряжка; 10 – заповнення ями; 11 – залишки дерева (за Свешніков, 1971)

Fig. 16. Zhorniv: 1 – plan of the burial 1; 2, 3 – stratigraphical horizons of the burial pit 1; 4 – plan of the burial 2; 5 – stratigraphical horizons of the burial pit 2. Legend: 1 – black soil; 2 – clayish soil; 3 – bedrock; 4 – charcoal; 5 – ash; 6 – bones of the buried in a section; 7 – copper; 8 – bone tube; 9 – bone plate-buckle; 10 – infill of the pit; 11 – remains of the wood (by Свешніков, 1971)

Як згадував сам дослідник, розкопки кургану відбувалися всього упродовж п'яти днів із залученням важкої техніки [Сवेशніков, 1971, арк. 7–16]. Тому такі припущення цілком логічні, а саме поховання жінки потрібно пов'язувати з пізнокатакомбною чи бабинською культурами(?).

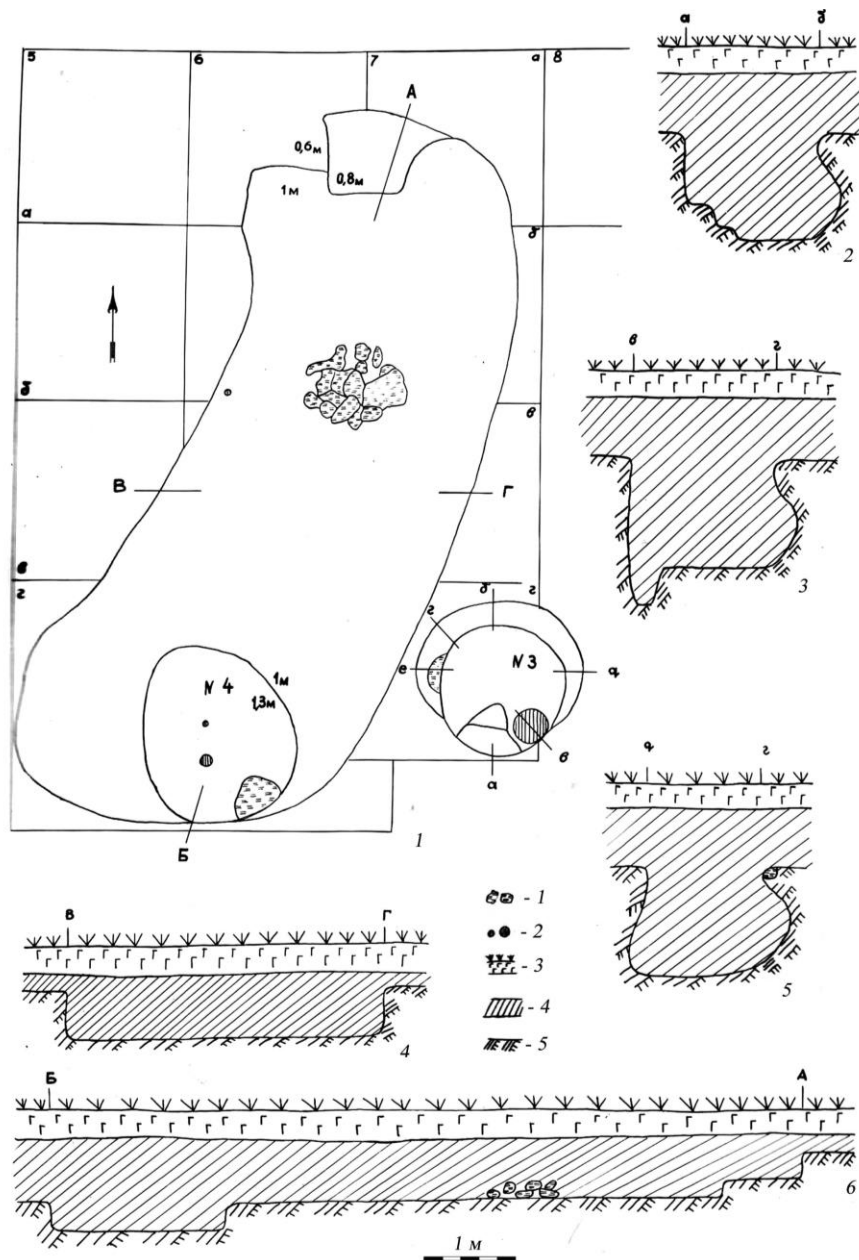

Рис. 17. Перевередів: 1 – план житла 1 та ям 3, 4; 2 – розріз ями 3 по лінії а–б; 3 – розріз ями 3 по лінії в–г; 4 – розріз житла 1 по лінії В–Г; 5 – розріз ями 3 по лінії д–е; 6 – розріз житла 1 по лінії Б–А. Умовні позначення: 1 – перепалена глина; 2 – сліди стовпців; 3 – гумус та сучасний горизонт; 4 – темно-сірий суглинок; 5 – світло-коричневий суглинок (за Сवेशніков, 1976)

Fig. 17. Pereverdiv: 1 – plan of the dwelling 1 and pit 3, 4; 2 – section of the pit 3 by the line a–b; 3 – розріз ями 3 по лінії в–г; 4 – section of the dwelling 1 by the line В–Г; 5 – section of the pit 3 by the line д–е; 6 – section of dwelling 1 by the line Б–А. Legend: 1 – burnt clay; 2 – traces of the columns; 3 – humus and modern horizon; 4 – dark brown clayish soil; 5 – light brown clayish soil (by Сवेशніков, 1976)

Також потрібно звернути увагу на те, що катакомбне поховання жінки розміщене на периферії насипу. Натомість чоловіка – ближче до центру, а можливо, і в самому центрі, оскільки на час дослідження кургану, основа насипу відчутно знята бульдозером [Свешніков, 1971, табл. IV, 2; 1993, рис. 2]. Варто згадати, що на території Західної Волині відоме ще одне поховання у катакомбі, а сам кістяк покладений у позу вершника з набором речей «лучника» [Козак, Козак, 2010, с. 53–60, рис. 1, 3; 4].

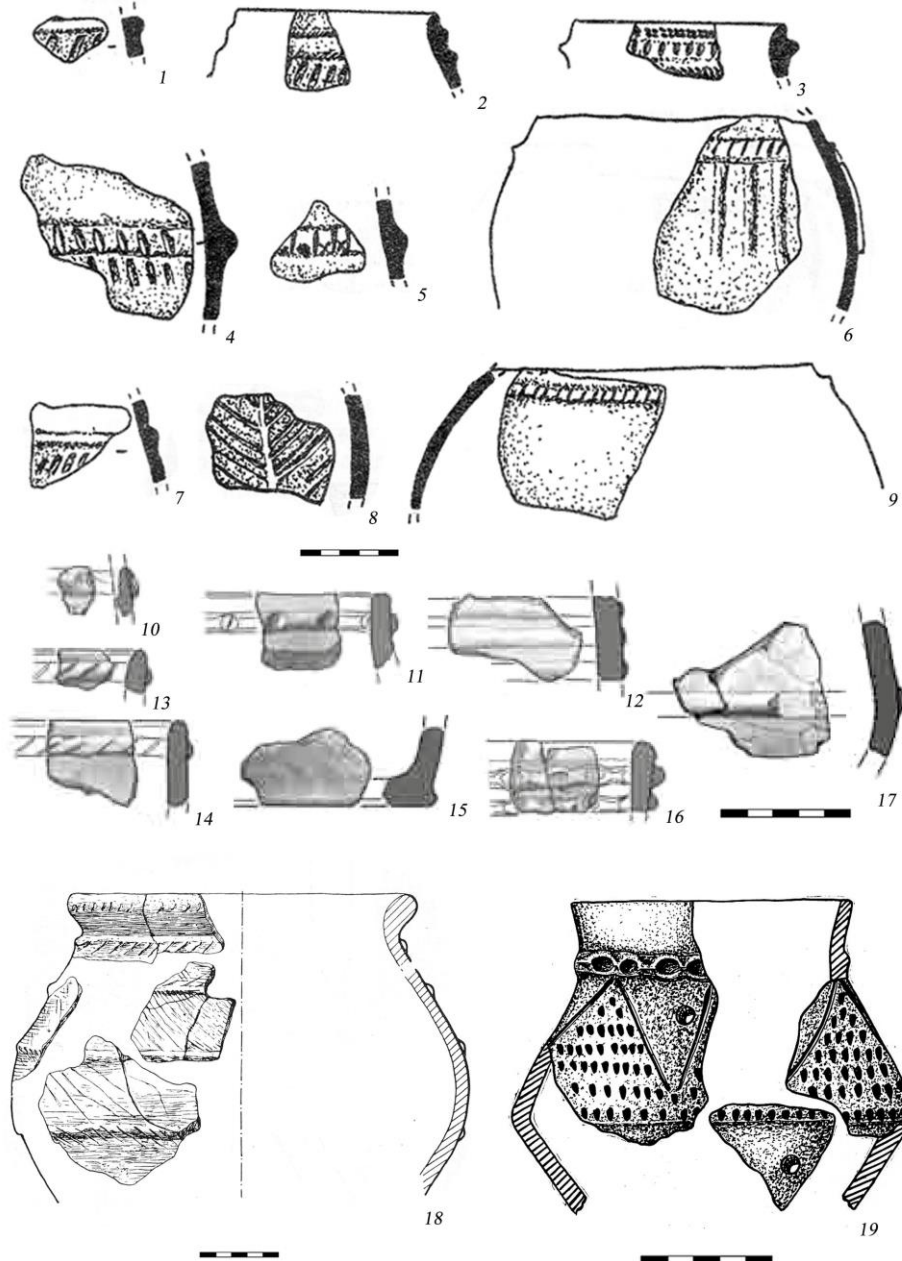

Рис. 18. Фрагменти глиняного посуду бабинської культури: 1–9 – Дорогоща; 10–17 – Буківна; 18 – Стадники; 19 – Зозів II (за 1–9 – Винокур, Гуцай, Мегей, 1998; 10–17 – Лисенко та ін., 2015; 18 – Głosik, 1962; 19 – Свешніков, 1974b)

Fig. 18. Fragments of ceramic ware of Babynska culture: 1–9 – Dorogoscha; 10–17 – Bukivna; 18 – Stadnyky; 19 – Zoziv II (by 1–9 – Винокур, Гуцай, Мегей, 1998; 10–17 – Лисенко та ін., 2015; 18 – Głosik, 1962; 19 – Свешніков, 1974b)

Із бабинською культурою також пов'язують зміни в поховальному обряді стжижовської культури, виражені позою захоронених і чіткою диференціацією поховань за статтю (чоловічі – головою на схід, а жіночих – на захід) [Włodarczak, 2016, p. 67, 70].

На поселеннях виявлений матеріал культури Бабине в усіх випадках виступав спільно із знахідками стжижовської та городоцько-здовбицької, переважно в меншій кількості до них. Виняток – житло 1 у Перевередові, де посуд бабинської культури переважає над стжижовським (рис. 17) [Свешников, Конопля, 1976, с. 392]. Така ж тенденція простежена на території Білорусі, де матеріал бабинців виступає спільно зі середньодніпровським, рідше – з тшинецьким [Кривальцевич, 2005, с. 149]. Загалом, на території Білорусі відомо 27 пам'яток із матеріалом культури Бабине [Kryvaltsevich, 2013, p. 140, fig. 1].

Вивчення та картографування пам'яток із матеріалом бабинської культури, дає змогу припустити, що причиною їх появи був рух до джерел цінних природних ресурсів (кременю і металів). Так, на території північної та північно-західної частини Поділля присутні виходи високоякісного «волинського» кременю туронського віку. На Волині вони розміщені в басейні рік Горині, Ікви та Вілії [Ситник, Богущкий, Ланчонт, 2009, с. 249–253]. Саме на цій території розміщена найбільша кількість пам'яток бабинської культури (див. рис. 12).

Опосередкований доказ таких міркувань – той факт, що частина пунктів розміщена на незначній відстані від виходів ядрищ кременю. До прикладу, крем'яні родовища відкриті на відстані 1 км від с. Буківна [Мацкевий, Хмелевський, Панахид, 2009, с. 206–207]. Поряд досліджений курганий могильник, на якому зафіксований матеріал культури Бабине (рис. 18, 10–17) [Лисенко та ін., 2015, с. 61, 66, 74, рис. 8, 6–11, 13, 14]. Натомість, у Хрінниках на поселенні городоцько-здовбицької культури досліджено три крем'яні майстерні з виготовлення серпів і сокир, розміщені на відстані 50–80 м одна від одної [Пелешишин, 1998, с. 162–163]. Виробниче призначення мало й поселення Дубно-Волиця 2, де виявлено матеріал стжижовської (домінантний), городоцько-здовбицької, межановицької та в незначній кількості бабинської культур [Самолук, 2007, с. 71, рис. 8, 7, 10, 11; 10, 7, 8, 10].

Час проникнення речей/людей культури Бабине дають змогу з'ясувати знахідки кістяних пряжок (рис. 19, 8, 17, 21), виявлені не тільки на території Верхнього Придністер'я, Волині та Поділля, а й Люблінської височини – в ареалі проживання стжижовського населення [Podkowińska, 1960; Ślusarski, Ślusarska-Polańska, 1988, s. 168, rys. 4, 17]. Усі знахідки походять із поховальних пам'яток. Виняток – поясна пряжка з Чудниці, виявлена в торфовищі (рис. 19, 20) [Бунятян, 2013, с. 42, рис. 9, 2]. Для одного із захоронень одержано датування методом ¹⁴C. Це – поховання 10 у Рогаліні, що належить чоловіку з багатим крем'яним інвентарем (серп, ніж/стиллет та 16 наконечників стріл), яке з імовірністю 91 % здійснене в межах 1776–1615 BC [Hyrchała, 2015 s. 168, rys. 18–20]. Інша знахідка, виявлена у ґрунтовому похованні поряд із курганом 1 у Верщиці (пам'ятка 31), датована в межах 2040–1870 BC (68,2 %) [Machnik, Bagińska, Koman, 2009, s. 156, 161, 164, rys. 123, e; 129, 2]. Виявлені пряжки представлені виробами, які фіксують у періоди ІІА–ІІІ [Литвиненко, 2020, рис. 1] та припадають на час 2000–1800 BC [Литвиненко, 2009, с. 21–22]. Зазначена інформація свідчить про те, що рух населення бабинської культури в західному напрямку здійснений винятково у пізніх етапах існування культури.

Бабинська генетика також свідчить на користь контактів із центральноевропейським населенням. Накопичені дані з генетики культури Бабине вказують на присутність у її представниках землеробських гаплогруп мтДНК [Nikitin et al., 2017a], які донедавна не спостерігались ні в ямній, ні в катакомбній, однак були компонентом материнських ліній Трипілля [Nikitin et al., 2010, 2017b], а також засвідчені в неолітичних популяціях культури лінійно-стрічкової кераміки, Лендель, Старцево та представниках КЛП (Rossen, Schöningen, Baalberge, Salzmünde). Бабинські поховання відомі в ареалі культури Монтеору на території Румунії.

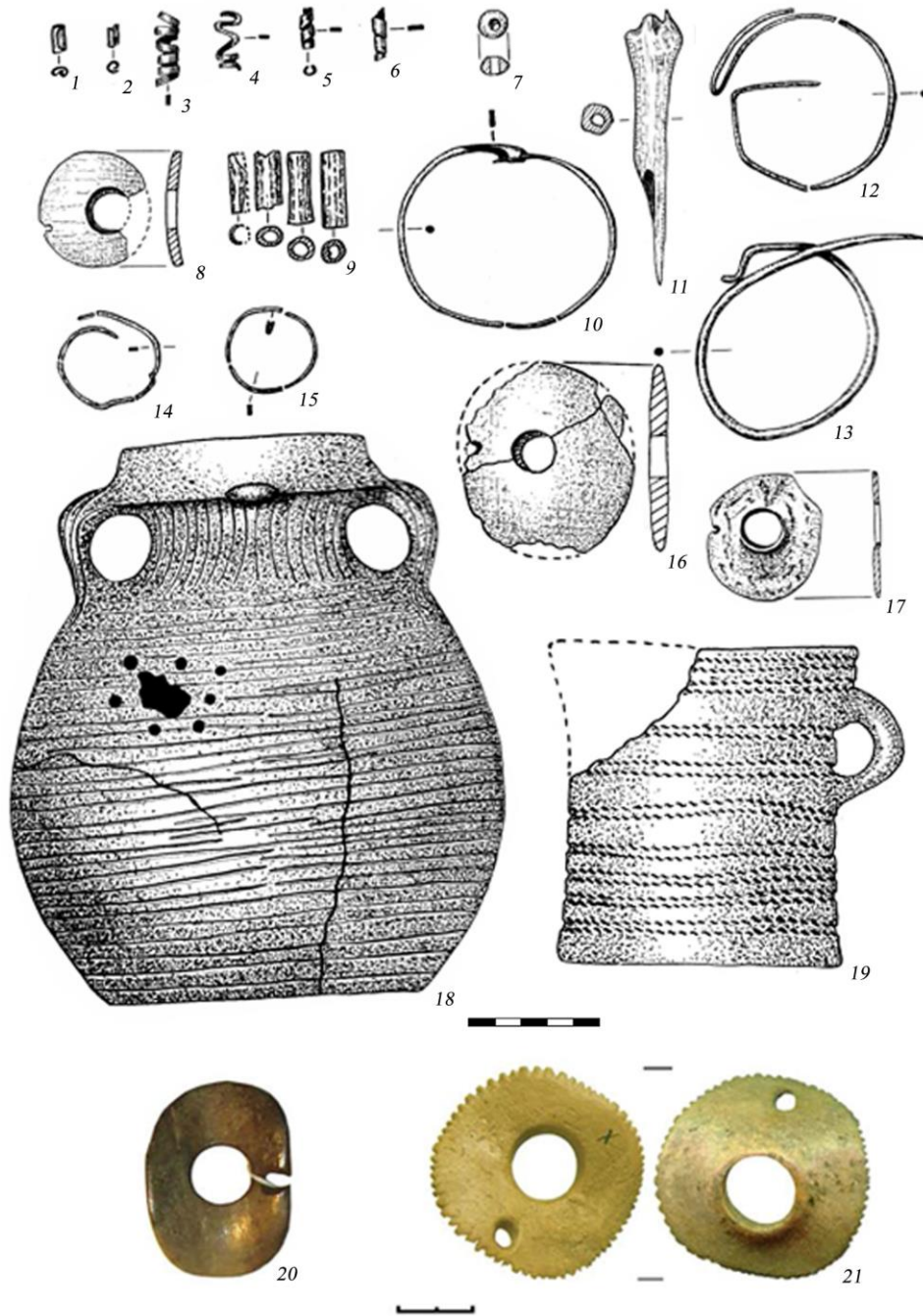

Рис. 19. Матеріал із пам'яток Західної Волині та Поділля: 1–6, 9, 10, 12, 14, 15 – Жорнів, поховання 1; 7, 8, 11 – Стрільче, гробниця 8; 13, 17, 18 – Жорнів, поховання 2; 16, 19 – Хоростків; 20 – Чудниця; 21 – Хрінники. 1–6, 10, 12–15 – мідь; 7–9, 11, 17, 20, 21 – кістка; 16 – бурштин; 18, 19 – кераміка (за 1–6, 9, 10, 12–15, 17, 18 – Сवेशніков, 1971; 7, 8, 11 – Сवेशніков, 1974а; 16, 19 – Сवेशніков, 1974б; 20, 21 – Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2017)

Fig. 19. Material from the sites of Western Volhynia and Podillia: 1–6, 9, 10, 12, 14, 15 – Zhorniv, burial 1; 7, 8, 11 – Strilche, tomb 8; 13, 17, 18 – Zhorniv, burial 2; 16, 19 – Khorostkiv; 20 – Chudnytsia; 21 – Khrinnyky. 1–6, 10, 12–15 – copper; 7–9, 11, 17, 20, 21 – bone; 16 – amber; 18, 19 – ceramics (by 1–6, 9, 10, 12–15, 17, 18 – Сवेशніков, 1971; 7, 8, 11 – Сवेशніков, 1974а; 16, 19 – Сवेशніков, 1974б; 20, 21 – Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2017)

Так, можна виснувати, що бабинське населення також проникало в середовище проживання стжижовської культури, що свідчують синкретичні комплекси, які інколи містять ознаки трьох (стжижовська, катакомбна, бабинська).

Отже, проведене дослідження дало змогу уточнити деякі спірні моменти європейської історії раннього бронзового віку. Перший із них стосується «теорії ямної навали» на територію Центральної Європи, яка нібито привела до зміни культурної ситуації та утворення КШК. Ця думка була сформована двома командами генетиків і археологів та, як наслідок, оновлювала концепцію Марії Гімбутас.

Доволі переконливим нам видається критичний аналіз цієї теорії Льва Клейна, який розкрив її неспроможність через аналіз генетичної та археологічної джерельних баз. Вивчення археологічного контексту вказує на те, що основним шляхом просування ямного населення на захід може бути тільки «дунайський». Пам'ятки, що вказують на рух уздовж північних відрогів Карпат, одиничні. Тому шлях «самарських ямників» не знаходить підтвердження. Малочисельні пам'ятки Трансильванії, пов'язані з ямним населенням, демонструють симбіоз із культурою Коцофені й непов'язані з КШК [Diaconescu, 2020, p. 17–47].

Деякі впливи на керамічний комплекс КШК учинили ямні племена, які просувалися «дунайським шляхом» уздовж Дуною й Альфельда [Włodarczak, 2010]. Однак воно було поступовим, являючи швидше торгівлю колонізацію, а не завоювальний похід. Територія, звідки міг відбуватися цей рух, – Північно-Західне Причорномор'я [Іванова, 2021]. Пам'ятки ЯК Балкано-Карпатського регіону розміщені доволі далеко від ядра КШК і не могли бути каталізатором їх формування.

Зовсім інша ситуація викристалізувалася із рухом населення середньодніпровської культури в західному напрямку – на територію Заходу України та Південно-Східної Польщі. Присутність поселенців із району Дніпра все частіше фіксується археологічними дослідженнями, а останніми роками задокументована й ізотопними джерелами. Населення середньодніпровської культури, яке в середині III тис. до н.е. прибуло на нові території, влилося у місцеве середовище КШК, що виявилось у поховальному обряді та матеріальній культурі (синкретичних формах керамічного посуду). Як уже зазначено, рух цієї культури на захід міг проходити через південь Волині [Бунятян, 2008, с. 10]. Такі припущення не позбавлені логіки, однак для їх остаточного підтвердження потрібно додатково обстежити окремі мікрорегіони. Насамперед територію української частини Сокальської гряди, неспівмірно дослідженої з польською. Перспективність таких досліджень обумовлена тим, що на цій території ще в першій половині XX ст. фіксували кугани зі «шнуровою» керамікою (Сокаль, Поториця) [Пастернак, 1933, с. 100].

Доволі цікава ситуація пов'язана з ареалом поширення племен бабинської культури. Каталог, який ми склали (див. додаток), дає можливість провести кордон їх розселення західніше, ніж це видавалося на сьогодні (див. роботи Романа Литвиненка). Крім цього, не підтверджується думка дослідника про те, що «широтне збільшення ареалу бабинської культури протягом раннього етапу до Волги і Дністра... можна тлумачити крізь призму міграцій і/або військових походів» [Литвиненко, 2009, с. 25]. На наш погляд, є підстави говорити про економічний стимул розширення зони культури Бабіне в західному напрямку з переміщенням частини населення до джерел видобутку кременю та міді.

Авторський внесок. Світлана Іванова – збір та аналіз джерел, написання тексту, оформлення рисунків. Марія Войтович – збір та аналіз джерел, написання тексту, оформлення рисунків.

Декларація щодо конфлікту інтересів. Автори заявляють, що в них немає конфлікту наукових і фінансових інтересів чи особистих вигод, отриманих від третіх осіб, які могли би вплинути на дослідження, результати яких наведені у статті.

Подяки. Висловлюємо вдячність д-ру іст. наук Романові Литвиненку за надану консультацію щодо горщика з Новосілок та канд. іст. наук Яні Яковишиній за виконаний рисунок цієї посудини.

Додаток

**Каталог пам'яток із матеріалом культурного кола Бабине
на території Поділля та Волині**

1. Аршичин 2, Дубенський р-н, Рівненська обл.

Віталій Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал, що має риси городоцько-здовбицької та бабинської культур. На деяких фрагментах присутні «сухі» розчоси [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с.171, рис. 1; 2017, с.131, 137, рис.2.5; Ткач, 2007, с.574, 589, рис. 69, 7, 13, 14; 70, 1–3, 6–9; 71, 1–2].

2. Буківна, Івано-Франківський р-н, Івано-Франківська обл.

У 2010 р. на високому правому березі Дністра Українсько-польська археологічна експедиція проводила дослідження кургану 1 групи 1. Курган діаметром 13×15 м й висотою близько 1,3 м. Під насипом виявлено шість об'єктів та багатий матеріал. Зокрема, зафіксовано 39 керамічних скупчень тшинецько-комарівської культури, між якими є і поодинокі фрагменти кераміки бабинської. Бабинську кераміку в незначній кількості зафіксовано також під насипом кургану 2 цієї ж групи, який спорудило населення тшинецько-комарівської культури.

Курган 1 групи 2 діаметром до 16 м і висотою 2,21–2,67 м від сучасної поверхні. Насип зведений у два етапи. Основа складалася з вальків дерну, зверху перекрита світло-сірим суглинком. У південно-східному секторі, під насипом, виявлено об'єкт 1 овальної форми, орієнтований по лінії північ–південь та з незначним відхиленням до заходу і сходу. Він зафіксований на глибині 2,5 м від верху кургану. На рівні відкриття розмірами 2,05×1,35 м. Стінки дещо звужуються до дна, яке зафіксоване на глибині 3,11 м. На дні лежали окремі людські кістки дорослої людини, що склались із черепа покладеного в південно-західній частині ями, на лівій стороні, обличчям орієнтований на північ. Під черепом зафіксована верхня частина плечової кістки. Частину ще однієї знайдено на відстані 0,15 м на схід від черепа. Також на дні виявлено фрагменти двох ребер. На відстані 0,4 м на північний схід від черепа на боці лежав циліндричний кубок із ручкою-наліпом. Під насипом кургану на рівні 1,85 м від його вершини, у верхній частині первинного насипу, на дні стояла ще одна посудина, а на відстані 2,8 м на схід від центру на рівні 2,25 м від вершини виявлено вогнище діаметром 0,35 м. У насипі також знайдено фрагмент денця та трикутний крем'яний наконечник. Курган, на основі виявленого матеріалу, належить населенню культури Бабине та звелений у кінці III – на початку II тис. до н. е. [Лисенко та ін., 2015, с. 61, 66, 70–74, рис. 8, 6–11, 13, 14; 18–19].

3. Верхів, Острозький р-н, Рівненська обл.

Є інформація про існування пам'ятки з матеріалом бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, рис. 1; 2017, с. 131, рис. 2.5].

4. Городок, Луцький р-н, Волинська обл.

У 1980-х роках Денис Козак під час археологічних досліджень у басейні р. Черногузки виявив кераміку бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 170; 2017, с. 134–135].

5. Дорогоща, Ізяславський р-н, Хмельницька обл.

У 1985 р. археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту проводила рятівні дослідження групи курганів поблизу с. Дорогоща, у зв'язку зі спорудженням тут водосховища-охолоджувача при Хмельницькій атомній станції. Курганний могильник розташований на рівнині в лісі, з незначними перепадами висот, у басейні р. Гнилий Рів (притока Горині). Внаслідок робіт досліджено шість курганів у доброму стані збереження, діаметром 13–26,5 м і висотою 0,7–2 м від рівня сучасної поверхні. Під насипами виявлено переважно кремаційні поховання, здійснені в урнах та ямах тшинецько-комарівської

культури. Однак на різних глибинах під насипами виявлено доволі чисельний фрагментовий матеріал городоцько-здовбицької культури з різною часткою у ній бабинської кераміки. Найбільшу кількість фрагментів керамічного посуду останньої задокументовано під курганом 4. Серед посуду спостерігається різноманітність у формі й розміщенні наліпних валиків на поверхні [Бандрівський, 2006, с. 17; Винокур, Гуцай, Мегей, 1998, с. 433–465; Охріменко, Склярєнко, Локайчук, 2012, с. 171; 2017, с. 133, 137].

6. Дубно-Волиця 2, Дубенський р-н, Рівненська обл.

Поселення розміщене на високому мисі надзаплавної тераси правого берега р. Іква. Під час археологічних досліджень (1993, 2004) Валерій. Самолюк на поселенні в об'єктах 13 і 16 виявив, окрім матеріалу стжижовської та городоцько-здовбицької культур, кераміку бабинської. На деяких фрагментах присутні «сухі» розчоси. Серед матеріалу виділяються фрагменти посуду з об'єкту 16, декоровані карбованими валиками та скісними лініями по краю вінець. Поверхня бежева чи сіро-чорна з тонкими розчосами. У керамічному тісті присутня домішка товченої черепашки чи вапняку. В об'єкті 13 виявлено фрагменти посуду з підтрикутними наліпними валиками [Бунятян, 2013, с. 39, 40, 45; Охріменко, Склярєнко, Локайчук, 2012, с. 171, 173; 2017, с. 131, 135, 137, 140–141, рис. 2.5; Самолюк, 2007, с. 58, 65, 69, рис. 8, 7, 10, 11; 10, 7, 8, 10; Ткач, 2007, с. 574, 589, рис. 33, 4; 42, 3, 4; 43–45].

7. Дубно-Звірогосподарство, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні стжижовської культури Віталій Ткач знайшов окремі фрагменти бабинської та городоцько-здовбицької [Охріменко, Склярєнко, Локайчук, 2012, с. 171; 2017, с. 137; Ткач, 2007, с. 574, 589, рис. 47, 7–9].

8. Дубно-Палестина 1а, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні Віталій Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал бабинської культури [Охріменко, Склярєнко, Локайчук, 2017, с. 137; Ткач, 2007, с. 589, рис. 48, 3, 8, 9; 76, 5; 76, 5].

9. Дубно-Сурмичі 3, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні В'їталій Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал, що має риси городоцько-здовбицької й бабинської культур. На деяких фрагментах присутні «сухі» розчоси [Охріменко, Склярєнко, Локайчук, 2012, с. 171; 2017, с. 131, 137, рис. 2.5; Ткач, 2007, с. 574, 589, рис. 51, 3].

10. Жорнів, Дубенський р-н, Рівненська обл.

Є інформація про існування на території с. Жорнів та околицях чотирьох курганів, два з яких знищені земляними роботами. У 1970 р. Ігор Свешніков розкопав один із курганів, основа якого на момент дослідження була частково знята із західного боку бульдозером. Через це діаметр насипу становив 11×19 м, а висота – 4,03 м. Під насипом виявлено два поховання.

Поховання 1 розташовувалося у південній частині кургану. Скорчений кістяк дорослої жінки лежав у неправильно прямокутній ямі 1,17×2,1 м та орієнтацією схід–захід. Контури захоронення простежені від рівня стародавнього горизонту на глибину 4,15 м від верху кургану. Дно перебувало на глибині 0,6 м від рівня виявлення. Над ямою простежено зітлілі рештки її перекриття. Жінка лежала на лівому боці із зігнутими в колінах ногами та зігнутими і покладеними кистями перед обличчям руками. Стан збереження незадовільний. На черепі із двох боків, у районі вух, було по два вискових кільця, на грудях – сім пронизок-намистин, в околиці пояса – чотири кістяні трубочки. До західного краю поховальної ями в ногах жінки примикала друга неправильно-прямокутна поховальна яма розмірами 0,9×1,66 м із орієнтацією схід–захід, контури якої простежені на глибині 4,23 м. Дно розміщувалося на глибині 0,2 м від рівня виявлення. Заповнення складалось із дрібних шматків деревного вугілля та чорної землі. З південного боку до поховання примикала ще одна яма овальної форми розміром 1,26×1,44 м, контури якої простежені на глибині 4,65 м від верху кургану, а дно – 1,28 м від рівня стародавнього горизонту. Заповнення складалось із чорної мішаної землі. На глибині 0,44 м від рівня стародавнього горизонту або 0,06 м від рівня виявлення контурів

ями лежав кістяк собаки низькорослої породи на лівому боці. Голова спрямована на схід. На глибині 1,1–1,28 м від рівня стародавньої поверхні виявлено розрізнені тваринні кістки. На дні – рештки вогнища у вигляді попелу та дрібних вугликів товщиною 0,06 м. За визначенням Тамари Кондукторової, похована віком 60 років. Її череп різко долікохраний, лоб вузький, лице високе вузьке, ніс вузький із різко зазначеним переніссям. На черепі помітні сліди штучної кільцевої деформації, яка стверджена в кочівників району Поволжя.

Поховання 2 залягало в північно-західному секторі кургану. Могильна яма неправильно-прямокутної форми, параметрами 0,87×1,78 м із орієнтацією за сторонами світу північний схід – південний захід. Контури об'єкта виступили на материк на глибині 4,6 м від найвищої точки кургану. На дні, на глибині 5,03 м, виявлено скорчений скелет дорослого чоловіка на правому боці з головою на південний захід. Ноги зігнуті в колінах, кисті зігнуті, зігнута права рука в лікті покладена кистю перед лівою ключицею, ліва лежала долонею в ділянці колін. Під кістяком і довкруги перебував шар попелу та дрібних вугликів. Скелет зі слідами обпалення, кістки крихкі, череп розвалився на кілька частин. Фаланги пальців рук і ніг відсутні. На ліктьовій та променевої кістках правої руки був мідний браслет, а на відстані 0,2 м від правої руки лежала кістяна бляха-пряжка, яка має форму овального диска, діаметром 4,5×5,1 см, з округлим отвором у центрі й невеликим на периферії знахідки. Центральний отвір діаметром 1,6 см, менший – 0,3 см. На відстані 0,43 м на південний захід від черепа стояла глиняна амфора стжижовської культури [Бандрівський, 2006, с. 12–14; 2007, с. 197; Бунятян, 2013, с. 40, 42, 45; рис. 9, 1; Охріменко, Склярєнко, Локайчук, 2012, с. 170, 172, 174, рис. 1; 2017, с. 131, 132, 134, 135, 143, рис. 2.5; Свешніков, 1971, арк. 7–16, табл. IV, 2; V–VII; VIII, 1–14, 18, 20; 1976, арк. 20–21; 1990, с. 77; 1993, с. 26–29, рис. 4, 3–15, 24; 1995, с. 91; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 46–47].

11. Заболоття 2, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні В.Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал бабинської культури [Ткач, 2007, с. 574; рис. 22, 2].

12. Звенигород, Пустомитівський р-н, Львівська обл.

У 1925 р. до Наукового товариства ім. Шевченка передано низку знахідок зі Звенигорода. Серед речей до бабинської культури належить фрагмент стінки великої посудини. Випал добрий, поверхня світло-брунатна. Зовнішня сторона заглажена й орнаментована п'ятьма наліпними неакуратними валиками. Три верхні декоровані нерегулярно нанесеними овальними пальцевими вдавленнями [Бандрівський, 1997, с. 141, рис. 2, 4; Полянський, 1928, с. 20].

13. Здовбиця, Здолбунівський р-н, Рівненська обл.

Над похованням 1 городоцько-здобицької культури в заповненні виявлено фрагмент кераміки бабинської культури. На знахідці збереглися два валики: один трикутний у перетині з рівними вдавленнями, інший – з округлими. Також у житлі 1, у вогнищі, разом із матеріалом городоцько-здобицької культури та стжижовської, виявлено кераміку бабинської [Охріменко, Склярєнко, Локайчук, 2012, с. 170, 171, 173, рис. 1; 2017, с. 131, 135, 137, 141, рис. 2.5; Свешніков, 1974б, с. 112, рис. 38, 5; 1990, с. 77; Ткач, 2007, с. 576].

14. Зозів, Рівненський р-н, Рівненська обл.

На поселенні Зозів II (ур. Кут) у культурному шарі виявлено спільно з матеріалом стжижовської кераміку бабинської культури. Верхній край біконічної посудини закінчується рівними вінцями, а на переході в шийку поверхня декорована валиком з округлими відтисками, нижче яких прокреслені кути, заповнені горизонтальними рядами ямок, що йдуть до перегину тулуба. На поселенні також зафіксований крем'яний наконечник стріли з черешком, притаманним для бабинської культури. Синкретичні риси стжижовської та бабинської культур простежуються і на деяких керамічних формах, зокрема амфорі та дворучному кухлику з ями 13 [Бандрівський, 2006, с. 8; 2007, с. 194; Бунятян, 2013, с. 45; Охріменко, Склярєнко, Локайчук, 2012, с. 170, 171, 173, рис. 1; 2017, с. 131, 132, 135, 141, 142, 143, рис. 2.5; 2.6, 1; Свешніков, 1974, с. 103; рис. 37, 6, 14; 38, 5; 39, 1; 1990, с. 77].

15. Івання 1, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні В.Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2017, с. 131, 137, рис. 2.5; Ткач, 2007, с. 589, рис. 60, 5].

16. Івання 4, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні В.Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал, що має риси городоцько-здовбицької та бабинської культур. На деяких фрагментах присутні «сухі» розчоси [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171; Ткач, 2007, с. 574, 589, рис. 64, 10].

17. Клопіт, Здолбунівський р-н, Рівненська обл.

Є інформація про існування пам'ятки з матеріалом бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, рис. 1; 2017, с. 131, рис. 2.5].

18. Ключи 2, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні В.Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал, що має риси городоцько-здовбицької та бабинської культур. На деяких фрагментах присутні «сухі» розчоси [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171, рис. 1; 2017, с. 131, 137, рис. 2.5; Ткач, 2007, с. 574, 589, рис. 23, 1, 2].

19. Коблин, Дубенський р-н, Рівненська обл.

В околицях села, в басейні р. Іква, виявлено поодинокі фрагменти посуду бабинської культури. Одна зі стінок декорована двома вертикальними валиками, додатково оздобленими косими насічками [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171; 2017, с. 131, 137, рис. 2.5; 2.8, 10; Свешников, 1990, с. 77; Свешников, Нікольченко, 1982, с. 73].

20. Костянець, Дубенський р-н, Рівненська обл.

Є інформація про існування пам'ятки з матеріалом бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171, рис. 1; 2017, с. 131, 137, рис. 2.5].

21. Кутянка (колишня Ісерна), Кременецький р-н, Тернопільська обл.

У курганному інгумаційному похованні виявлено знахідку кістяної бляхи з великим отвором по центрі. Також в інвентар входила кістяна пластина із трьома великими наскрізними отворами, вісім намистин з того ж матеріалу та крем'яний наконечник до стріли серцеподібної форми [Бандрівський, 2006, с. 12; 2007, с. 197; Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 170, 172, 174, рис. 1; 2017, с. 131, 132, 134, 136, 143, рис. 2.5; Свешников, 1990, с. 77; 1995, с. 91; Sypkałowski, 1961, tabl. VIII, 3].

22. Лагодів, Львівський р-н, Львівська обл.

У 1967 р. Лагодівський загін Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту суспільних наук Львівського державного університету проводив археологічні дослідження могильника та поселення ранньозалізного часу в ур. Залука. У результаті досліджень під похованням 1 (у західній частині) виявлено заглиблений об'єкт (господарська яма), контури якого зафіксовані на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Об'єкт діаметром 0,9 м, рівне дно зафіксоване на глибині 1,5 м від рівня сучасної поверхні, стінки майже вертикальні. Верхній шар потужністю 0,2 м складався зі згарища й культурного шару гальштатського періоду. Нижче містився шар темно-сірого суглинку без речових знахідок. При дні ями виявлено декілька фрагментів посуду. Серед них виділяється верхня частина біконічного горщика, діаметр вінця якого становив 12–13 см. Поверхня плямиста, сірого кольору, у зламі – чорного. Вінця вертикальні, краї заокруглені, зовнішня поверхня яких декорована трьома горизонтальними валиками, оздобленими косими насічками. Нижче нанесений орнамент у вигляді трикутників, заштрихованих паралельними лініями. На місці ребристого перелому нанесена горизонтальна смуга, декорована косими насічками вправо [Бандрівський, 1997, с. 139–140, рис. 2, 2; 2006, с. 10; 2007, с. 194; Крушельницька, 1967, арк. 6–7; Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171; 2017, с. 133, 142, рис. 2.6, 2; Свешников, 1990, с. 75–76].

23. Липа (Вітерщина), Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні В.Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171; 2017, с. 137; Ткач, 2007, рис. 80, 9].

24. М'ятин 1, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні В. Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал, що має риси городоцько-здобицької та бабинської культур. На деяких фрагментах присутні «сухі» розчоси [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171, рис. 1; 2017, с. 131, 137, рис. 2.5; Ткач, 2007, с. 574, 589, рис. 60, 4, 5; 61].

25. М'ятин 2, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні В. Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал, що має риси городоцько-здобицької та бабинської культур [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, рис. 1; 2017, с. 131, рис. 2.5; Ткач, 2007, с. 574].

26. М'ятин 4, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні В. Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал бабинської культури. На деяких фрагментах присутні «сухі» розчоси [Ткач, 2007, с. 589, рис. 65, 7].

27. Новосілки (Новосілки Ліські), Золочівський р-н, Львівська обл.

У 1935 р. під час земляних робіт місцеві жителі розкопали курган біля села. Згодом повторно його обстежив Я. Пастернак. Опис відсутній. Із нього походить крем'яний кинджал, амфора та ще дві глиняні посудини.

Амфора сіро-жовтого кольору із двома плоскими вушками, прикріпленими до верхньої частини плічок. Тіло біконічної форми. На лінії максимальної опуклості орнаментована горизонтальним валиком, на якому нанесені вертикальні насічки. Шийка циліндрична, декорована горизонтальними відтисками шнура, від яких донизу спускаються пучки трьох вертикальних відбитків шнура, два крайні з яких у нижній частині заокруглюються в кільце. Висота амфори – 31 см, діаметр вінець – 14 см, діаметр донець – 10 см, максимальна випуклість тіла – 35 см.

Ще одна посудина має форму вазона, неорнаментована, світло-попелястого кольору. Максимальна випуклість припадає на верхню частину тіла та має біконічний перехід. Висота виробу – 17,5 см, діаметр вінець – 11,5 см, діаметр денця – 7,5 см.

Третя – виготовлена зі слабо відмуленої глини з домішкою піску, темно-сірого кольору. Випал слабкий. Стінки випуклі із плавним переходом на середині висоти. Під вінцями нанесений горизонтальний валик, декорований смугою нігтьових вдавлень. Дно плоске. Висота виробу – 12 см, діаметр вінець – 10,5 см, діаметр денця – 8,5 см. У кургані також виявлено крем'яну пластину [Завада, 1947, арк. 78–79; Завада Картотека, Новосілки Ліські, арк. 1–4; Пастернак, 1937, с. 255–256; Сवेशніков, 1974b, с. 58, рис. 13:9; 1976, с. 48; Kozłowski, 1939, s. 40; Sulimirski, 1957–1959, s. 239; 1968, p. 144].

28. Озліїв, Дубенський р-н, Рівненська обл.

Є інформація про існування пам'ятки з матеріалом бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, рис. 1; 2017, с. 131, рис. 2.5].

29. Остап'є, Тернопільський р-н, Тернопільська обл.

У 1929 р. Ян Брик дослідив шість курганів в ур. Поляна, чотири з яких належать до бабинської культури (1, 2, 4, 6), а два інші – до КШК.

Курган 1 висотою до 0,8 м, видовжено-овальної форми з орієнтацією у напрямку північний схід–південний захід (27×13 м). Під насипом виявлено кам'яну обкладку грушоподібною форми, що мала товщину 1–1,7 см і довжину 15 м. Виготовлена з місцевих покладів каменю вапняку розмірами 0,3–1×0,2–0,6×0,1–0,3 м. До її південно-західної ширшої сторони ззовні примикала кам'яна прибудова наближеної до прямокутної форми, довжиною 3,4 м. У центральній частині кургану на глибині 0,4–0,65 м зафіксовано дві глиняні посудини бабинської культури. Нижче (глибина 0,9 м) виявлено ще одну посудину та два скорчені впускні поховання бабинців на правому боці, що дотулялися ногами й покладені у протилежну сторону один до одного. За сторонами світу один лежав головою на північ, інший – на південь. Біля південного поховання, поблизу ліктя, виявлено нижню частину посудини. Також у насипі

кургану в шарі чорнозему – ще кілька фрагментів кераміки без орнаментації, що за виглядом ідентична до посуду з парного поховання.

Курган 2 висотою 1,1 м і діаметром 16 м (первинний – 12 м). На глибині 0,7 м на відстані 1 м у північному напрямку від центру знайдено скелет у скорченій позі, який лежав на лівому боці, головою на схід. На рівні ліктя правої руки було кістяне шило та крем'яний скребок на пластині, а між ребрами – підвіска, виготовлена з молюска. У насипі кургану на відстані 3,6 м (від поховання?) знайдено бронзову бляшку (миска?). Також виявлено кілька фрагментів кераміки з ідентичними технологічними характеристиками, один з яких орнаментований валиком із карбуванням по ньому.

Курган 4 висотою 0,7 м і діаметром 18 м. У центральній частині насипу на глибині 0,6 м виявлено кубок із наліпом у верхній частині, а на глибині 0,75 м – два фрагменти від бронзової прикраси (браслет?). Під насипом на глибині 1 м лежав скелет на лівому боці у скорченій позі, головою на схід.

Курган 6 висотою 0,6 м і діаметром 11 м. Під насипом виявлено кромлех, збудований із каміння, у середині якого перебувало два скорчених поховання. Одне перекрите кам'яною конструкцією, інше – на вимостці з каміння. У захороненнях виявлено крем'яні вироби, кістяну проколку та фрагменти посуду бабинської культури [Бандрівський, 2007, с. 194–196, рис. 12; Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171–172, рис. 1; 2017, с. 131, рис. 2.5; Свешников, 1990, с. 77; Врук, 1936, с. 117–144].

30. Остріг, Рівненський р-н, Рівненська обл.

Розвідковими дослідженнями Олександра Позіховського й О. Романчука виявлено пам'ятку з матеріалами культури Бабине [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 170, рис. 1; 2017, с. 131, 136, рис. 2.5].

31. Орестів, Рівненський р-н, Рівненська обл.

Є інформація про існування пам'ятки з матеріалом бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, рис. 1; 2017, с. 131, рис. 2.5].

32. Паликорови, Бродівський р-н, Львівська обл.

У 1987 р. у зв'язку з роботами в зоні меліоративних робіт проводила рятивні археологічні дослідження Бродівська археологічна госпдоговірна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР на чолі з Л. Крушельницькою. Унаслідок розвідок на вершині вододільного відрогу (ур. Піскове й ур. Під високою) виявлено п'ять курганів. Досліджено найбільший, розміщений із південно-західного боку автостради Броди–Тернопіль. Курган найбільше підпадав під руйнування. Діаметр – 35–40 м, висота – 1,4 м. Насип складався з пухкого чорнозему із вмістом де-не-де жовтої глини. У західній частині зафіксовано тонкі прошарки землі, перемішаної з попелом і вугликами, зафіксованими на глибині 0,4–0,8 м від верху насипу. В одному з прошарків виявлено кінський зуб та фрагмент вінець горщика. Шар попелу простежено також зі східного боку кургану на глибині 0,4–0,8 м від поверхні насипу. Він за щільністю рихлий, що добре фіксувалось у стінках кургану. Внаслідок поглиблення розкопу стверджено, що насип із боків ставав щораз світлішим, а до центру – темнішим. На глибині 1 м від найвищої точки земля набрала насиченого чорного кольору. Змінився і її вміст – стала маснішою. Однак вловити на цій глибині контури поховальної ями ще не вдавалося. Це стало можливим на рівні материка (жовта глина) – на глибині 1,8 м від верху насипу та 0,4 м від основи кургану. Поховальна яма на рівні виявлення становила в діаметрі 6 м. На цій же глибині в межах плями об'єкта почали проступати вкраплення деревного вугілля, які з цього часу траплялися поміж насипаною землею до самого низу поховальної ями.

У процесі розкопок курганної ями стверджено, що вона до низу звужена, але була викопана не конусом, а декількома сходинками. Якщо у верхній частині діаметр поховання становив 6 м, то на 1 м нижче цієї відмітки – вже 4,5 м. На глибині 2,3 м форма ями дещо змінилася та стала майже прямокутною (3,5×3 м). Довкруги неї на різній глибині утворювалися площадки для викидування землі. Глибина ями – 9,4 м від основи кургану та 10,9 м від верхньої

точки насипу. Заповнення об'єкта складалося із потужних шарів чорнозему, суцільної глини, піску, що насипались у зворотному порядку до викопування. Земля була перемішана із прошарками попелу й деревного вугілля.

Східна стратиграфічна стінка поховальної ями така: до відмітки 3 м шар чорної масної землі без вкраплень; на глибині 4–5 м конусом опускається чорна земля з великими шматками жовтої глини та прошарком вугілля. Нижче, практично до глибини 7 м, конусом залягає біла глина із вкрапленнями оксиду заліза. На глибині 7–8 м – шар дуже масної землі з чорною сажею. Тут же й куски деревного вугілля. У цьому місці об'єкт звужувався та перекривав дуже акуратну бочкоподібну яму, заповнену білим піском із прошарками чорнозему, сажі та глини. Розмір бочкової ями – 2,2×1,8 м, вона поглиблювалася ще на 1,4 м. На дні знайдено ще кілька згорілих кусків дерева, але жодних слідів поховання чи речей, які мали б його супроводжувати, не виявлено.

Колекція керамічного посуду складається з шести фрагментів. Фрагмент вінець, виявлений у верхній частині при краю поховання, походить від банкоподібного горщика. Вінця знахідки злегка нахилені всередину, краї потоншені. Діаметр вінець – 24 см, товщина стінок – 0,8–0,9 см. Зі зовнішньої сторони вінець нанесений нетовстий валик, поверх якого – пальцеві вдавлення, у яких простежуються відбитки нігтів. Нижче – орнамент у вигляді трикутників, заштрихованих уперек. Поверхня чорного кольору. Зовнішня сторона заглажена та злегка пролощена, внутрішня – заглажена віхтем чи соломною. Керамічна маса щільна, з домішкою дрібного шамоту та жорстви. Фрагмент іншого вінця зафіксованого на глибині 8,4 м, він банкоподібної форми, темно-брунатного кольору, діаметром 34 см. Вінця злегка розхилені назовні, краї дещо потоншені. Зовнішня поверхня заглажена, під вінцями нанесено пружок, оздоблений пальцевим вдавленням. Нижче збереглися сліди від ще одного валика. Керамічне тісто зі значною домішкою подробленої жорстви й шамоту, у зламі чорного кольору. Три фрагменти походять від однієї посудини світло-брунатного кольору ззовні, а з внутрішньої сторони та зламі – чорного. Керамічна маса з домішкою піску та товченого шамоту. Випал слабкий. Поверхні старанно заглажені. Із внутрішньої сторони помітні сліди від розчісування. Зовнішня поверхня декорована тонкими довгими джгутами. На біконічному переломі однієї знахідки нанесений пружок із пальцевими вдавленнями, вище яких розходяться три валика, що утворюють трикутник [Бандрівський, 1997, с. 138–139, рис. 2, 1, 3, 5, 7–9; 2006, с. 12; 2007, с. 196; Крушельницька, 1988, арк. 2–8; Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2017, с. 133].

33. Панталія 2, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні стжижовської культури В. Ткач знайшов окремі фрагменти бабинської та городоцько-здовбицької культур. На деяких фрагментах присутні «сухі» розчоси [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171, 172; 2017, с. 137; Ткач, 2007, с. 574, 589, рис. 58, 10; 59].

34. Перевередів, Дубенський р-н, Рівненська обл.

3. У 1975 р. та 1977 р. Рівненська археологічна експедиція здійснювала стаціонарні дослідження багатощарової пам'ятки в ур. Лагори. Пам'ятка розташована на вершині плоского високого мису, що піднімається над заплавою лівого берега р. Іква на 12–15 м. Унаслідок глибокої оранки тракторами культурний шар сильно порушений. На поверхні зібрано матеріал стжижовської, бабинської, комарівської, милоградівської культур і княжої доби, виявлений на площі близько 3 га. Під час робіт досліджено житла 1, 2 та яму 3 з матеріалом бабинської і стжижовської культур.

Житло 1 неправильно-прямокутної форми, контури якого зафіксовані на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні, розмірами 3,5×8,4 м з орієнтацією за сторонами світу північний схід–південний захід. У північній частині простежено східець неправильно-прямокутної форми, розмірами 0,94×1 м і висотою 0,2 м від рівня дна житла, що залягало на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні. У середній частині житла на відстані 1,75 м від входу зафіксовано залишки зруйнованого вогнища. Воно виступало скупченням шматків обмазки, шаром чорної

землі, фрагментів посуду, кісток тварин та каміння і зафіксоване на глибині 0,8–0,9 м. Розвал вогнища мав діаметр близько 1×1,2 м, під яким відкритий шар чорної землі потужністю 0,1 м. Біля західної стінки житла простежено слід від стовпця діаметром 7 см і вбитого у ґрунт на 0,1 м.

У північній частині житла була вогнищева яма, що однією стороною примикала до стінки споруди, перебуваючи у її площі (яма 4). Вона була неправильно овальної форми розміром 1,7×1,94 м і глибиною 1,3 м, рахуючи від сучасного ґрунту з орієнтацією довшої сторони по лінії північ–південь. У її центральній частині простежено сліди двох стовпів діаметром 6 см і 15 см, які були вбиті у ґрунт загостреними кінцями на 0,1 м та 0,25 м від дна ями. У північно-східній частині ями зберігся слід від вогнища у вигляді перепаленої до червоного кольору материкової глини, що нерівним шаром був вкритий обмазкою. Розмір вогнища – 0,4×0,6 м, товщина – 0,1 м. У заповненні, що складалось зі сірої і чорної землі, виявлено кістки тварин, фрагменти кераміки та крем'яні відщепи.

Матеріал бабинської культури з житла 1:

– фрагмент верхньої частини біконічної посудини світло-коричневого кольору з домішкою піску в тісті. Внутрішня поверхня чорна шорстка. Вінця косо зрізані, прикрашені вертикальними надрізами. На шийці нанесений орнамент у вигляді двох горизонтальних рядів невеликих округлих заглиблень, нижче – ряд ромбоподібних заглиблень. Діаметр вінець – 14,5 см;

– фрагмент біконічної посудини з чорною та коричневою заглаженою поверхнею, керамічна маса з домішкою піску. Діаметр вінець – 8 см;

– фрагменти стінок зовнішня поверхня яких густо вкрита гострими валиками різної товщини, поверх яких нанесений декор нігтевими вдавленнями, поперечними нарізами й овальними заглибленнями. Поверхня сіро-коричнева шорстка, внутрішня чорна зі специфічними подряпинами. Керамічна маса з домішкою піску;

– пряслице біконічної форми з нарізними насічками на ребрі.

Яма 3 виявлена на відстані 0,15 м від південно-східної стінки житла 1 та глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні. Неправильно-округлої форми, розмірами 1,36×1,48 м (вогнищева яма). Дно зафіксовано на глибині 2,1 м від сучасної поверхні, а біля західної стінки – 1,95 м. Західна, північна, східна стіни заходили підбоям на 0,2–0,3 м. У південній частині простежено дві сходинки, вирізані в материка. Верхня сходинка неправильно-прямокутна (0,34×0,7 м), зафіксована на глибині 1,7 м. Нижня – у плані неправильного трикутника з основою 0,4 м, яка піднімалася над дном ями на 0,1–0,15 м. На схід від сходинок були сліди від стовпової ями, діаметром 0,4 м, що звужувалась у нижній частині до 0,2 м. Глибина стовпової ями від рівня виявлення становить 0,4 м. У її західній частині розкрито сліди вогнища у вигляді перепаленої материкової глини до червоного кольору товщиною 0,1 м. Вогнище збережене частково, ширина збереженої частини становить 0,18 м. Заповнення ями складалось із шару чорної землі із вмістом значної кількості попелу, шматків обмазки (частина з яких із відбитками прутів), крем'яних відщепів, кісток тварин, каміння, фрагментів посуду стжижовської та бабинської культур і бронзової шпильки. Остання знахідка виготовлена з округлого в перетині дроту, один кінець загострений, інший – розклепаний та зігнутий у петлю.

Ознака кераміки бабинської культури з описаних об'єктів – поверхня посудин сіро-коричнева, із внутрішньої сторони помітні сліди від розчісування. Керамічна маса щільна, з домішкою піску. Посудини переважно біконічної форми. Зовнішня поверхня орнаментована валиками з пальцевими вдавленнями, заглибленнями, нанесеними кінчиком палички, нарізами, відбитків штампів округлої, овальної, ромбоподібної форм, нарізів, укладених у мотив ялинки.

Житло 2 грушоподібної форми, розміром 5,32×8,64 м і завглибшки 1,17 м від рівня сучасної поверхні. Об'єкт локалізований за сторонами світу захід–схід. У східній частині споруди зроблена земляна сходинка, у західній – вогнище діаметром 0,75 м. У південно-західній частині житла розміщена овальна яма завглибшки 1,42 м від сучасної поверхні та

розміром 1,44×1,88 м. У заповненні й на дні виявлено крем'яні знаряддя і відходи, кістки тварин (великої рогатої худоби, дрібної рогатої худоби, коня, свині, собаки й козулі), фрагменти посуду стжижовської та бабинської культур, що залягали разом у різних місцях житла, зокрема на дні й у вогнищах. Матеріал баденської культури становив тільки 20 % від загальної кількості знахідок [Бандрівський, 2006, с. 10, рис. 3, 1; Бунятян, 2013, с. 45–46; рис. 10; Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 170, 171; 2017, с. 131, 135, 137, рис. 2.5; Свешніков, 1976, арк. 2–3, 6–7, 9–15, 18–21, табл. X, 6, 20, 24; XIII, 4–8, 10, 12, 14–15; 1978, арк. 4–12; Свешніков, 1990, с. 74–75, рис. 19–20; Свешніков, Конопля, 1976, с. 390–391; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 78–79; Ткач, 2007, с. 576, 592].

35. Рівне (ур. Тютюковичі), Рівненський р-н, Рівненська обл.

Є інформація про існування пам'ятки з матеріалом бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, рис. 1; 2017, с. 131, рис. 2.5].

36. Рованці, Луцький р-н, Волинська обл.

У 2009 р. здійснені рятівні дослідження багатошарової пам'ятки (лінійно-стрічкова, стжижовська, тшинецько-комарівська, лука-райковецька культури та княжої доби), локалізована на високому березі р. Стир, в ур. Гнідавська Гірка. Тут закладено розкоп 10 площею 636,5 м². Під час робіт відкрито 11 об'єктів стжижовської культури (1, 10, 22, 24, 25, 27, 29, 31, 32, 34, 48). Вони діаметром 1,5–3 м і глибиною 1–1,2 м, трапецієподібної форми в перетині (з підбоек). Заповнення складалося зі сірого суглинку із вмістом кісток тварин, крем'яних відщепів і кераміки стжижовської та бабинської культур. Тут також досліджено частково зруйноване житло (об. 27). На його дні збереглися ділянки з перепаленою долівкою (залишки від вогнищ). У заповненні об'єкта 25 виявлено інгумаційне поховання людини висотою 1,2 м, біля якого лежали два бронзові верболисті кільця та три трубчасті пронизки, крем'яний наконечник стріли й кістяну дископодібну пластину. У заповненні ями виявлено фрагменти від двох горщиків бабинської культури та посуду стжижовської [Бунятян, 2013, с. 43; Златогорський, Бардецький, 2010, с. 101, 106, рис. 5; Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171; 2017, с. 131, 138, 142, рис. 2.5; 2.7].

37. Святязів, Червоноградський р-н, Львівська обл.

У 1970 р. під час досліджень пам'ятки ранньозалізного часу Л. Крушельницька виявила фрагмент вінець посудини бабинської культури. Вінця високі, краї злегка відхилені назовні діаметром 22 см. Керамічна маса з домішкою піску й шамоту. Внутрішня сторона розчесана травою. Поверхня брунатного кольору. Зовнішня орнаментована трьома горизонтальними пружками під вінцями, верхній з яких тонший та оздоблений косими правосторонніми насічками, а два нижні – овальними пальцевими вдавненнями [Бандрівський, 1997, с. 141, рис. 2, б].

38. Семидуби 1, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні В. Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал, що має риси городцько-здовбицької та бабинської культур. На деяких фрагментах присутні «сухі» розчоси [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171, рис. 1; 2017, с. 131, 137; рис. 2.5; Ткач, 2007, с. 574, 589, рис. 23, 11].

39. Стадники, Рівненський р-н, Рівненська обл.

У 1930 р. Якуб Гоффман розкопав ґрунтове поховання у кам'яній гробниці з трупопокладенням. Поряд із кістяком виявлено фрагменти кераміки, крем'яні й кам'яні знаряддя, частина з яких збереглася в Археологічному музеї Варшави. Серед цих виробів виділяється велика посудина культури Бабино. Вона зі злегка відхиленими назовні вінцями, увігнутою шийкою та випуклим тулубом. Зовнішня поверхня орнаментована чотирма горизонтальними валиками, зверху оздобленими косими насічками. Поверхня світло-коричнева зі слідами подряпин від затирання, у зламі – темно-сіра. Керамічне тісто з домішкою піску й жорстви. Діаметр вінець – 23,5 см, тулуба – 30,5 см, товщина стінок – 1,2 см, під вінцями – 1,5 см [Бунятян, 2013, с. 46; Крушельницька та ін., 1982, с. 33; Охріменко, Скляренко,

Локайчук, 2012, с. 171, рис. 1; 2017, с. 131, 137, рис. 2.5; Свешніков, 1974b, с. 101, рис. 40, 1–5; Свешніков, 1990, с. 77; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 88; Głosik, 1962, s. 166; tabl. XXVI, 6; Sulimirski, 1957–1959, s. 275, 278].

40. Столпець, Дубенський р-н, Рівненська обл.

Під час розвідкових досліджень В.Ткач виявив поселення на дюні, де кераміка бабинської культури переважає над городоцько-здовбицькою [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171, рис. 1; 2017, с. 131, 137, рис. 2.5; Ткач, 2007, с. 574, рис. 23, 12, 13].

41. Стрільче, Коломийський р-н, Івано-Франківська обл.

У 1960 р. і 1973 р. І. Свешніков здійснював рятівні дослідження ґрунтового могильника в кам'яних гробницях, сильно пошкодженого земляними роботами. Могильник складався з 12-ти поховань. Знахідка кістяної пряжки з великим по центрі та малим отворами на периферії, пов'язана з бабинською культурою, виявлена в похованні 8 у кам'яній гробниці.

Поховання 8 відкрито на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Північна і східна частини знищені спорудженням колгоспної будівлі. Захоронений перебував у гробниці, орієнтованій по лінії схід–захід із незначним відхиленням до півночі та півдня, збудованій із плит сіро-рожевого пісковика. Віком служила плита 7 см товщиною, довжиною 1,3 м і шириною у західному кінці 0,55 м. Воно лежало на верхніх краях гробниці, що первісно мала форму прямокутника, розміром у середині 0,5×1,4 м. Збереглися лише південна і західна стінки гробниці. Західну утворювала плита розміром 0,45–0,47×0,5×0,06 м. Біля її південного краю перебувала невелика кам'яна плита розміром 0,15×0,24×0,04 м, що скріплювала південно-західний кут гробниці, де між стінками був вільний простір. Південну стінку утворювала плита неправильно прямокутної форми, розміром 0,5–0,55×1,3–1,55×0,04 м. Біля верхнього краю західної частини плити до неї примикала невелика плитка розміром близько 0,3×0,35×0,06 м. На дні гробниці на глибині 1,08 м від сучасної поверхні ґрунту на шарі сіро-жовтого суглинку, що підстеляв гробницю, лежав кістяк дорослої жінки віком 30–35 років. Скелет покладений на правому боці, головою на захід із незначним відхиленням до північного заходу, у скорченому стані. Права рука витягнута вздовж тіла, кисть – біля коліна. Ліва, зігнута в лікті, первісно лежала долонею біля плеча. Права частина черепа, нижня щелепа, хребці й ребра повністю розклалися. Таз ледве простежувався, кістки ніг збереглися дуже погано. Ноги на момент захоронення були підігнуті. За черепом лежала кістка і зуб тварини (корови) та проколка з трубчасті кістки тварини зі збереженим епіфізом з іншої сторони. У ділянці колін розміщена куляста кістяна намистина з наскрізним отвором у центрі та кістяна пряжка у формі округлого диска з великим округлим отвором у центрі та малою свердлиною на периферії кола [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 174; 2017, с. 143; Свешніков, 1974a, арк. 19–22; рис. 1, 2, 1, 2; 4; 6, 11, 15–16; 1976, арк. 20–21; 1995, с. 86–87, 92; рис. 1; 2, 1–2; 4, 5, 23, 26; Свешніков, 1990, с. 77].

42. Судобичі, Дубенський р-н, Рівненська обл.

Під час розвідкових досліджень В.Ткач виявив поселення, де кераміка бабинської культури переважає над городоцько-здовбицькою. На деяких фрагментах присутні «сухі» розчоси [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171, рис. 1; 2017, с. 131, рис. 2.5; Ткач, 2007, с. 574, 589, рис. 64, 8].

43. Тараканів 2, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні В.Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал бабинської культури. На деяких фрагментах присутні «сухі» розчоси [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, рис. 1; 2017, с. 131, 137; рис. 2.5; Ткач, 2007, с. 589, рис. 46, 10].

44. Тараканів 5, Дубенський р-н, Рівненська обл.

На поселенні В.Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал городоцько-здовбицької, стжижовської та бабинської культур [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171, рис. 1; 2017, с. 131, 137; рис. 2.5; Ткач, 2007, с. 574, 576].

45. *Тараканів 8, Дубенський р-н, Рівненська обл.*

На поселенні В.Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, рис. 1; 2017, с. 131, 137; рис. 2.5; Ткач, 2007, с. 574, рис. 21, 1, 9, 3].

46. *Тартак 1 (м. Дубно), Дубенський р-н, Рівненська обл.*

На поселенні В.Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал, що має риси городоцько-здовбицької та бабинської культур у рівній кількості [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171; 2017, с. 137; Ткач, 2007, с. 574–575, 592, рис. 10, 1–3].

47. *Тартак 2 (м. Дубно), Дубенський р-н, Рівненська обл.*

На поселенні В.Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал, що має риси городоцько-здовбицької та бабинської культур у рівній кількості [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171; 2017, с. 137; Ткач, 2007, с. 574–575, 577, 592, рис. 10, 4–11].

48. *Тартак 5 (м. Дубно), Дубенський р-н, Рівненська обл.*

На поселенні стжижовської культури В.Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171; Ткач, 2007, с. 576, 577].

49. *Тартак 8 (м. Дубно), Дубенський р-н, Рівненська обл.*

На поселенні В.Ткач унаслідок розвідкових досліджень виявив матеріал бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171].

50. *Торговиця, Дубенський р-н, Рівненська обл.*

На поселенні В.Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171].

51. *Хорів, Острозький р-н, Рівненська обл.*

Під час розвідкових досліджень О.Позіховський й О.Романчук виявили пам'ятку з матеріалами бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 170; 2017, с. 136].

52. *Хоростків, Чортківський р-н, Тернопільська обл.*

У 1889 р. Г.Оссовський дослідив курган з траншеєю, закладеною у напрямку з півночі на південь (ширина 6 м). Курган діаметром 18 м і висотою 1 м. На глибині 0,5 м від верху насипу виявлено каміння вапняку, яке складалось із декількох десятків шматків та було сильно розтягнуте плугом. Під камінням лежав погано збережений скелет, який, на думку автора, покладений навзнак. Поряд зі скелетом зафіксовано циліндричний кубок (висота 12,4 см) та округлу бурштинову пряжку з отвором по центру діаметром 7,5 см. Товщина знахідки – 0,3 см. Остання нагадує кістяні пряжки бабинської культури [Бандрівський, 2007, с. 194, рис. 11, 13; Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171; 2017, с. 133; Свешніков, 1974b, с. 61, 66–67; рис. 15, 14–15; Ossowski, 1890, s. 40–44; tabl. I, 7, 8].

53. *Хорупань 1, Дубенський р-н, Рівненська обл.*

На поселенні В.Ткач під час розвідкових досліджень виявив матеріал бабинської культури [Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 171; 2017, с. 131, 137, рис. 2.5; Ткач, 2007, рис. 64, 5].

54. *Хрінники (ур. Шанків Яр), Дубенський р-н, Рівненська обл.*

Під час польового сезону 2004 р. Волинська рятівна археологічна експедиція на чолі з Д.Козаком у розкопі XXII виявила окремі артефакти бабинської культури. Серед них із нею пов'язують знахідку кістяної бляхи з великим по центрі (діаметр 1,4 см) і малим отворами на периферії (діаметр 0,7 см). Краї пряжки декоровані неглибокими насічками. Також О.Кричевський та П.Петровський в околиці села виявили фрагменти кераміки, оздоблені горизонтальними валиками [Бунятян, 2013, с. 43; Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 174; 2017, с. 131, 138, 143, рис. 2.8, 9; Ткач, 2006, с. 422].

55. *Чудниця, Гоцанський р-н, Рівненська обл.*

З цієї місцевості походить кістяна пряжка із великим отвором по центру та малим на периферії. Знахідка виявлена в торфовищі [Бунятян, 2013, с. 42, рис. 9, 2; Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2012, с. 174, рис. 1; 2017, с. 131, 143, рис. 2.5; Д. 60, 1].

ЛІТЕРАТУРА

- Артеменко, И. И. (1967). *Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы*. Москва. 140 с.
- Балановский, О. П. (2015). *Генофонд Европы*. Москва. 354 с.
- Бандрівський, М. (1997). Відкриття пам'яток культури багатоваликової кераміки на Львівщині. *Археологія*, 1, 138–142.
- Бандрівський М. (2006). Північно-західна периферія культурного кола Бабино: спостереження за хронологією та поховальним обрядом. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2006 рік*, 1, 8–21.
- Бандрівський М. (2007). Вплив Сходу на розвиток спільнот раннього – початку середнього періодів епохи бронзи на заході українського лісостепу. *Записки Наукового товариства імені Шевченка, ССЛІІІ*, 153–205.
- Березанская, С. (1971). О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруссии. *Советская археология*, 4, 36–49.
- Бунятян, К. (2008). Хронологія та періодизація середньодніпровської культури Правобережної України. *Археологія*, 2, 3–12.
- Бунятян, К. (2013). Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи. *Археологія*, 1, 33–50.
- Бунятян, К., Самолюк, В. (2011). Прояви середньодніпровської культури на Волині і проблема давніх шляхів. *Między Baltykiem a Morzem Czarnym: Szlaki międzymorza IV–I tys. Przed Chr.*, Poznań, 247–257.
- Винокур, Й., Гуцай, А., Мегей, В. (1998). Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогощі на Волині. *Записки Наукового товариства імені Шевченка, ССХХХV*, 433–465.
- Григор'єв, В. (1986). Кургани бронзового віку в м. Городище Черкаської області. *Археологія*, 56, 47–58.
- Дергачев, В. А. (1986). *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*. Кишинев. 222 с.
- Завада, П. І. (1947). Скотоводчі племена кінця III-го початку II-го тис. до н. е. в Західних областях УРСР. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 138 арк.
- Завада, П. І. (1940-ві). *Картотека. Комарне*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 3 арк.
- Завада, П. І. (1940-ві). *Картотека. Новосілки Ліські*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 4 арк.
- Залізник, Л. Л. (2012). *Стародавня історія України*. Київ: Темпора. 542 с.
- Златогорський, О., Бардецький, А. (2010). Дослідження багатощарового поселення Гнідавська Гірка біля Луцька у 2009 році. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XXXI*, 101–114.
- Іванова, С. (2019). Буджацька культура Північно-Західного Причорномор'я: контакти і зв'язки з культурами шнурової кераміки. *Археологія і давня історія України*, 4(33), 32–59.
- Іванова, С. В. (2020). Традиції и инновации в условиях фронта: погребения с посохом у с. Пологи. *Пологівський посох: колект. моногр. / відп. ред. В. В. Отрощенко*. Київ–Запоріжжя, 46–81.
- Іванова, С. В. (2021). История населения Северо-Западного Причерноморья в конце IV–III тыс. до н. э. Житомир. 424 с.
- Іванова, С. В., Никитин, А. Г., Киосак, Д. В. (2018). Маятниковые миграции в Циркум-Понтийской степи и Центральной Европе в эпоху палеометалла и проблема генезиса ямной культуры. *Археологія і давня історія України*, 1(26), 102–146.
- Іванова, С. В., Тощев, Г. Н. (2015). «Буджакские банки» как маркеры: транскультурный и трансрегиональный аспект. *Старожитності степового Причорномор'я та Криму, XVIII*. 17–36.
- Козак, О. Д., Козак, Д. Н. (2010). Поховання бронзового віку з Хрінників на Рівненщині (археологія і антропологія). *Археологія*, 1, 50–63.
- Клейн, Л. С. (2016а). Общие проблемы культурогенеза энеолита и бронзового века степной зоны Северной Евразии. *Внешние и внутренние связи степных (скотоводческих) культур Восточной Европы в энеолите и бронзовом веке (V–II тыс. до н. э.) / Бочкарёв В. С., Алёшкин В. А. (ред.)*. Санкт-Петербург, 6–13.

- Клейн, Л. С. (2016b). Ямная, буджакская и ДНК. *Внешние и внутренние связи степных (скотоводческих) культур Восточной Европы в энеолите и бронзовом веке (V–II тыс. до н. э.). Круглый стол, посвященный 80-летию со дня рождения С. Н. Братченко*, Санкт-Петербург, 6–13.
- Клейн, Л. С. (2017). Ямная, не ямная (обзор современных работ о курганных погребениях Подунавья). *Stratum Plus*, 2, 361–376.
- Клочко, В. І., Клочко, Л. С. (2020). Декор «посоха» з Пологів. *Пологівський посох*: колект. моногр. / відп. ред. В. В. Отрощенко. Київ; Запоріжжя, 82–87.
- Ковпаненко, Г., Ричков, М. (2004). Кургани доби бронзи на півдні Київщини. *Археологія*, 1, 60–75.
- Косько, О., Клочко, В., Ольшевський, А. (2012). Ритуальний об'єкт населення причорноморської культурної спільноти доби ранньої бронзи на р. Сян. *Археологія*, 2, 67–75.
- Кривальцевич, Н. Н. (2005). Многоваликовая керамика на территории Беларуси. *На пошану Софії Станіславівни Березанської (збірник наукових праць)*, Київ, 149–156.
- Крушельницька, Л. І. (1967). Щоденник роботи Верхньодністрянської експедиції за 1967 р. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 30 арк.
- Крушельницька, Л. І. (1988). Звіт про дослідження Бродівської госпдогвірної експедиції 1987 р. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 19 арк.
- Крушельницька, Л., Мацкевой, Л., Свешніков, І., Попович, І., Балагурі, Е., Герета, І. (1982). *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза*. 2, Київ, 193 с.
- Лисенко, С. Д., Шклярєвський, Є. І., Разумов, С. М., Макарович, П. К. (2015). Курганний могильник комарівської культури біля с. Буківна. *Археологія*, 3, 58–78.
- Литвиненко, Р. А. (2009). Культурный круг Бабино (по материалам погребальных памятников): Автореф. дис. д-ра ист. Наук: 07.00.04 – археология; НАН Украины; Институт археологии. Киев, 32 с.
- Литвиненко, Р. А. (2011). Культурный круг Бабино: название, таксономия и структура. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, 108–122.
- Литвиненко, Р. О. (2020). Неординарне поховання бронзового віку з герлігою: культурно-хронологічна оцінка. *Пологівський посох*: колект. моногр. / відп. ред. В. В. Отрощенко. Київ; Запоріжжя, 88–102.
- Литвиненко, Р. А. (2020). Посткатакомбная эпоха Восточной Европы: миграции или военные походы. *Stratum plus*, 2, 333–357.
- Мацкевий, Л., Хмелевський В., Панахид, Г. (2009). Кам'яна сировина у мезоліті заходу України. *Surowce naturalne w Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, Krosno, 205–240.
- Моргунова, Н. Л. (2014). Приуральская группа памятников в системе волжско-уральского варианта ямной культурно-исторической области. Оренбург. 348 с.
- Мочалов, О. Д. (2009). Диагностические признаки керамики ямной культурно-исторической области. *Проблемы изучения культур раннего бронзового века степной зоны Восточной Европы*, Оренбург, 78–87.
- Охріменко, Г. (2005). Волинь та Волинське Полісся в неоліті, енеоліті, епоху бронзи. *Археологічна спадщина Яна Фіцке*, Луцьк, 122–163.
- Охріменко, Г. (ред.). (2006). Нариси культури давньої Волині. Луцьк. 600 с.
- Охріменко, Г., Скляренко, Н., Локайчук, Н. (2012). Окремі питання бабинської культури на Волині. *Волино-подільські археологічні студії*, III, 170–179.
- Охріменко, Г., Скляренко, Н., Локайчук, Н. (2017). *Стжижовська культура: історико-культурний та мистецький аспекти*. Луцьк. 414 с.
- Пастернак, Я. (1933). Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 152, 63–112.
- Пастернак, Я. (1936). Шнурова могила в Кульчицях. *Літопис Бойківщини*, 7, Самбір: Музей Бойківщини в Самборі, 1–4.
- Пастернак, Я. (1937). Нові археологічні набутки Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історико-філософської секції*, 154, 241–268.

- Пастернак, Я. (1987). Доісторичні та ранньоісторичні часи Комарна й околиці. *Комарно і Рудки та околиця*, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 40–46.
- Пелещишин, М. (1998). Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру. *Волино-Подільські археологічні студії*, 1, 160–172.
- Полянський, Ю. (1928). Нові археологічні знахідки з Галичини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історико-філософської секції*, 149, 9–31.
- Расовский, Д. А. (1933). Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии *Сборник статей по археологии и византиноведению*, 6, 82–142.
- Савва, Е. Н. (1992). *Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья (По материалам погребального обряда)*. Кишинев. 225 с.
- Самолук, В. О. (2007). Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині. *Археологія*, 3, 58–72.
- Самолук, В. О. (2009). Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури. *Археологія*, 4, 26–37.
- Свешников, И. К. (1964). Поселенные культуры шнуровой керамики у с. Городок Ровенской области. *Краткие сообщения Института археологии*, 97, 127–134.
- Свешніков, І. К. (1971). Звіт з роботи Ровенської археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1970 р. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 56 арк.
- Свешніков, І. К. (1974а). Звіт з роботи Західноподільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1973 р. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 31 арк.
- Свешніков, І. К. (1974b). *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери*. Київ. 208 с.
- Свешніков, І. К. (1976). Звіт з роботи Ровенської археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1975 р. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 48 арк.
- Свешніков, І. К. (1978). Звіт з роботи Ровенського загону Карпато-Волинської та Дрогобицького загонів Львівської обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1977 р. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 36 арк.
- Свешников, И. К. (1983). *Культура шаровидных амфор. Археология СССР. Свод археологических источников*, Москва. 86 с.
- Свешников, И. К. (1990). *Культура многоваликовой керамики. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо*, Киев, 74–77.
- Свешников, И. К. (1990). *Стжижовская культура. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо*, Киев: Наукова думка, 68–74.
- Свешніков, І. (1993). Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині. *Studia Archaeologica*, 1, 23–31.
- Свешніков, І. (1995). Могильник підкарпатської культури шнурової кераміки поблизу с. Стрільче Івано-Франківської обл. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 6, 85–93.
- Свешников, И. К., Конопля, В. М. (1976). *Работы Ровенской экспедиции. Археологические открытия 1975 года*, 390–391.
- Свешніков, І. К., Нікольченко, Ю. М. (1982). *Довідник з археології України. Ровенська область*. Київ. 116 с.
- Ситник, О., Богуцький, А., Ланчонт, М. (2009). Кам'яна сировина стоянок палеоліту Середньої Наддністрянщини. *Surowce naturalne w Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, Krosno, 241–271.
- Ткач, В. (2006). Нова знахідка кістяної бляхи-пряжки доби бронзи на Волині. *Нариси культури давньої Волині*, Луцьк, 422.
- Ткач, В. (2007). Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви. *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині*. Луцьк, 571–709.

- Топал, Д. А. (2019). Особенности курганного ландшафта между Днестром, Прутом и Дунаем. *Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции)*, Санкт-Петербург, 29–32.
- Файферт, А. В. (2018). Ранний этап ямной культуры эпохи бронзы Нижнего Подонья: автореф. дис. на соиск. ученой степ. канд. истор. наук: 07.00.06 – археология; Воронежский государственный университет. Воронеж. 24 с.
- Allentoft, M. E., Sikora, M., Sjogren, K. G., Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., et al. (2015). Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, 522, 167–172. doi: 10.1038/nature14507
- Bargil, B., Libera, J. (2005). Kultura strzyżowska na Lubelszczyźnie w świetle znalezisk grobowych. *На пошану Софії Станіславівни Березанської (збірник наукових праць)*, Київ, 197–211.
- Bátora, J. (2006). Študie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej. Bratislava.
- Belka, Z., Dopieralska, J., Szczepanek, A., Jarosz, P. (2018). Human Mobility in the Final Eneolithic Population of Świąte, Jarosław District, South-Eastern Poland: Evidence from Strontium Isotope Data. *Baltic-Pontic Studies*, 23, 246–258.
- Bryk, J. (1936). Badania archeologiczne w Ostapiu na Podolu. *Światowit*, 16, 117–144.
- Budziszewski, J., Jarosz, P., Libera, J., Szczepanek, A., Witkowska, B., Włodarczak P. (2016). Kurhany ze stanowiska 30 w Stryjowie, pow. krasnostawski. *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej*, Kraków, 381–409.
- Burtănescu, F. (2002). *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*. București: Vavila Edinf SRL. 591 p.
- Cynkałowski, A. (1961). Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa. 265 s.
- Czebreszuk, J., Pospieszny, Ł. (2011). The Oldest Round Barrows of the European Lowlands. *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée*, 557–566.
- Dani, J. (2011). Research of Pit-Grave culture kurgans in Hungary in the last three decades. *Kurgan studies: An environmental and archaeological multiproxy study of burial mounds of the Eurasian steppe zone. British Archaeological Report. Internat. Ser.*, 2238, Oxford, 25–69.
- Diaconescu, D. (2020). Step by Steppe: Yamnaya culture in Transylvania. *Praehist. Zeitschrift*, 95, 17–47. doi:10.1515/pz-2020-0010
- Furholt, M. (2003). Absolutchronologie und die Entstehung der Schnurkeramik. http://www.jungsteinsite.uni-kiel.de/pdf2003_furholt.pdf
- Furholt, M. (2021). Mobility and Social Change: Understanding the European Neolithic Period after the Archaeogenetic Revolution. <https://link.springer.com/journal/10814/Research>, 29, 481–535.
- Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N. et al. (2015). Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature*, 522, 207–211. doi:10.1038/nature14317
- Heyd, V. (2017). Kossina's smile. *Antiquity*, 91(356), 348–359.
- Hyrchała, A. (2015). Kultura strzyżowska – początek nowej epoki. In: A. Hyrchała, B. Bartecki (eds.), *Wojownik i księżniczka. Archeologia – Medycyna Sądowa – Sztuka*, Hrubieszów, 32–51.
- Głosik, J. (1962). Wołyńsko-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. *Materiały starożytne, VIII*, 125–216.
- Głosik, J. (1968). Kultura strzyżowska. *Materiały starożytne, XI*, 7–117.
- Janczewski, P., Kraus, P., Włodarczak, P. (2018). Świąte 15: Cemetery of the Corded Ware Culture. *Baltic-Pontic Studies*, 23, 93–139.
- Kadrow, S. (2003). Absolute chronologi of the Midle Dnieper culture between the Upper Bug, Vistuls and Dniester rivers. *Baltic-Pontic Studies*, 12, 241–246.
- Kaiser, E., Winger, K. (2015). Pit graves in Bulgaria and the Yamnaya Culture. *Praehistorische Zeitschrift*, 90/1–2, 114–140. doi:10.1515/pz-2015-0001
- Klochko, V., Koško, A. (2011). Społeczności kultur ceramiki sznurowej i stepu nadczarnomorskiego (jamowej oraz katakumbowej) w systemie organizacji szlaków bałtycko-pontyjskiego międzymorza. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. przed Chr.*, Poznań, 259–284.

- Koško, A., Klochko, V. (2009). The societies of Corded Ware Cultures and those of Black Sea steppes (Yamnaya and Catacomb Grave Cultures) in the route network between the Baltic and Black Seas. *Baltic-Pontic Studies*, 14, 269–301.
- Koško, A., Klochko, V., Olszewski, A., Włodarczak, P., Goslar, T. (2018). Świąte 11, Feature 1149: Sequence of Funerary Rites Practiced by Corded Ware Peoples and Early Bronze North Pontic Cultures. *Baltic-Pontic Studies*, 23, 69–92.
- Koško, A., Szmyt, M. (2011). Udział społeczności Niziny Środkowoeuropejskiej w poznawaniu środowisk biokulturowych Płyty Nadczarnomorskiej: IV–IV/III tys. BC. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. przed Chr.*, Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 205–216.
- Kozłowski, L. (1939). *Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej*. Lwów. 104 s.
- Kryvaltsevich, M. (2013). Babyno-Type Ceramics in the Eastern Polessiye. *Baltic-Pontic Studies*, 18, 139–161.
- Machnik, J. (1966). *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*. Wrocław–Warszawa–Kraków. 266 s.
- Machnik, J. (1979). Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru. *Acta Archeologica Carpatica*, 19, 51–71.
- Machnik, J. (2003). An interrupted process of cultural integration between the upper Bug, Vistula and Dniestr rivers in the early second half of the third millennium BC in light of taxonomic and chronological analyses of grave assemblages on Grzęda Sokalska. *Baltic-Pontic Studies*, 12, 212–240.
- Machnik, J. (2019). Considerations on the state of the research on the Corded Ware culture in southeastern Poland and needs of studies on social structures of its communities. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XL, 33–72.
- Machnik, J., Bagińska, J., Koman, W. (2009). *Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006*. Kraków. 280 s.
- Machnik, J., Pawliw, D., Petehyrycz, W. (2011). *Prahistoryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza*. Kraków. 216 s.
- Machnik, J., Pilch, A. (1997). Zaskakujące odkrycie zabytków kultury środkowodnieprzańskiej w Młodowie-Zakąciu koło Lubaczowa, w woj. Przemyskim. *Sprawozdania archeologiczne*, 49, 143–170.
- Mathieson, I., Lazaridis, I., Rohland, N., et al. (2015). Genome-wide patterns of selection in 230 ancient Eurasians. *Nature*, 528, 499–503.
- Mathieson, I., Alpaslan Roodenberg, S., Posth, C., et al. (2017). The Genomic History Of Southeastern Europe. *bioRxiv*. doi:10.1101/135616
- Mathieson, I., Roodenberg, A., Posth, S., et al. (2018). The Genomic History Of Southeastern Europe. *Nature*, 555, 197–203.
- Nikitin, A. G., Sokhatsky, M. P., Kovaliukh M. M., Videiko, M. Y. (2010). Comprehensive site chronology and ancient mitochondrial DNA analysis from Verteba Cave – a Trypillian culture site of Eneolithic Ukraine. *Interdisciplinaria Archaeologica*, 1(1–2), 9–18.
- Nikitin, A. G., Ivanova, S., Kiosak D., Badgerow, J., Pashnick, J. (2017a.) Subdivisions of haplogroups U and C encompass mitochondrial DNA lineages of Eneolithic – Early Bronze Age Kurgan populations of western North Pontic steppe. *Journal of Human Genetics*. doi:10.1038/jhg.2017.12
- Nikitin, A.G., Potekhina, I., Rohland, N., Mallick, S., Reich, D., Lillie, M. (2017b). Mitochondrial DNA analysis of Eneolithic Trypillians from Ukraine reveals Neolithic farming genetic roots, *PLoS One*, 12(2):e0172952. doi:10.1371/journal.pone.0172952
- Olszewski, A., Włodarczak, P. (2018). Świąte 11: Cemetery of the Corded Ware culture. *Baltic-Pontic Studies*, 23, 7–68.
- Ossowski, G. (1890). Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r.1889. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, 15, 3–68.
- Podkowińska, Z. (1960). Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin, w latach 1935–1937 oraz 1939. *Archeologia Polski*, V/1, 39–80.

- Preda-Balanica, B., Frînculeasa, A., Heyd, V. (2020). The Yamnaya Impact North of the Lower Danube: A Tale of Newcomers and Locals. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 117(1), 85–101.
- Ślusarska, K. (2006). Funeral rites of the catacomb community: 2800–1900 BC. Ritual, tanatology and geographical origins. *Baltic-Pontic Studies*, 13, 215 p.
- Ślusarski, Z., Ślusarska-Polańska, M. (1989). Badania stanowiska kultury strzyżowskiej w Raciborowicach Kolonii, woj. Chełm, w latach 1956, 1958 i 1959. *Sprawozdania Archeologiczne*, XL, 167–196.
- Sulimirski, T. (1957–1959). *Polska przedhistoryczna*, 2, Londyn. 397 s.
- Sulimirski, T. (1968). *Corded ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*. London. 227 p.
- Szczepanek, A., Belka, Z., Jarosz, P., et al. (2018). Understanding Final Neolithic communities in south-eastern Poland: New insights on diet and mobility from isotopic data. *PLOS ONE*. December 19, 1–22. doi:10.1371/journal.pone.0207748.
- Szmyt, M. (1999). *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2960–2350 BC*. Poznań. 350 p.
- Szmyt, M. (2010). *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950–2350 BC*. Poznań. 352 p.
- Taras, H. (2007). Oddziaływania wschodnioeuropejskie w starszych fazach epoki brązu na społeczności w dorzeczu górnej i środkowej Wisły (ze szczególnym uwzględnieniem Lubelszczyzny) *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski: Materiały z konferencji, zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego*, Łańcut, 179–195.
- Taras, H. (2014). Inspirations and Imports From Bronze Age Pontic Cultures in the Development of Communities Living Between the Wieprz and Horyn Rivers From The 3rd/2nd to the Middle of the 2nd Millennium BC. *Baltic-Pontic Studies*, 19, 148–156.
- Włodarczak, P. (2010). Dunajski szlak kultury grobów jamowych a problem genezy kultury ceramiki sznurowej. *Mente et rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblata*, Rzeszów, 299–325.
- Włodarczak, P. (2011). Późnoneolityczne i wczesnobrązowe kurhany w Europie środkowej, południowej i wschodniej – zarys problematyki. *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p.n.e.*, Kraków; Warszawa, 29–36.
- Włodarczak, P. (2013). Les peuples des kurgans sur les plateaux de la Petite Pologne. Reflets d'une communauté du néolithique final à travers ses pratiques funéraires. *Archéologie*, Varsovie; Paris, 61–78.
- Włodarczak, P. (2016). Małopolska at the beginning of the Bronze Age (2000–1600 BC). *The Past Societies*, 3, 49–85.
- Włodarczak, P. (2018). Chronometry of the Final Eneolithic Cemeteries at Święte, Jarosław District, from the Perspective of Cultural Relations Among Lesser Poland, Podolia and the North-Western Black Sea Region. *Baltic-Pontic Studies*, 23, 178–212.

REFERENCES

- Artemenko, I. I. (1967). *Plemena Verhnego i Srednego Podneprov'ja v epohu bronzy*. Moskva. 140 p. (in Russian).
- Balanovskij, O. P. (2015). *Genofond Evropy*. Moskva. 354 p. (in Russian).
- Bandrivskiy, M. (1997). Vidkryttia pam'iatok kultury bahatovalykovoï keramiki na Lvivshchyni. *Archaeology*, 1, 138–142 (in Ukrainian).
- Bandrivskiy, M. (2006). Pivnichno-zakhidna peryferiia kulturnoho kola Babyno: sposterezhennia za khronolohiiieiu ta pokhoyalnym obriadom. *Istoriia relihii v Ukraini. Naukovyi shchorichnyk. 2006 rik*, 1, 8–21 (in Ukrainian).
- Bandrivskiy, M. (2007). Vplyv Skhodu na rozvytok spilnot rannoho – pochatku serednoho periodiv epokhy bronzy na zakhodi ukrainskoho lisostepu. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, CCLIII*, 153–205. (in Ukrainian).
- Berezanskaya, S. (1971). O tak nazy'vaemom obshheevropejskom gorizonte kul'tur shnurovej keramiki Ukrainy i Belorussii. *Sovetskaya arxeologiya*, 4, 36–49. (in Russian).

- Buniatian, K. (2008). Khronolohiia ta periodyzatsiia serednodniprovs'koi kultury Pravoberezhnoi Ukrainy. *Archaeology*, 2, 3–12 (in Ukrainian).
- Buniatian, K. (2013). Etnokulturna sytuatsiia na Zakhidnii Volyni za doby rannoi bronzy. *Archaeology*, 1, 33–50 (in Ukrainian).
- Buniatian, K., & Samoliuk, V. (2011). Proiavy serednodniprovs'koi kultury na Volyni i problema davnikh shliakhiv. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki międzymorza IV–I tys. Przed Chr.*, Poznań, 247–257 (in Ukrainian).
- Vynokur, Y., Hutsai, A., & Mehei, V. (1998). Doslidzhennia kurhaniv doby bronzy u seli Dorohoshchi na Volyni. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, CCXXXV*, 433–465 (in Ukrainian).
- Hryhor'iev, V. (1986). Kurhany bronzovoho viku v m. Horodyshe Cherkaskoi oblasti. *Archaeology*, 56, 47–58 (in Ukrainian).
- Dergachev, V. A. (1986). Moldaviya i sosednie territorii v e`poxu bronzy`. Kishinev. 222 p. (in Russian).
- Zavada, P. I. (1947). Skotovodchi plemena kintsia III-ho pochatku II-ho tys. do n. e. v Zakhidnykh oblastiakh Ukrainy. *Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. Lviv, 138 ark. (in Ukrainian).
- Zavada, P. I. (1940–vi). *Kartoteka. Komarne*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv, 3 ark. (in Ukrainian).
- Zavada, P. I. (1940–vi). *Kartoteka. Novosilky Liski*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, Lviv, 4 ark. (in Ukrainian).
- Zalizniak, L. L. (2012). *Starodavnia istoriia Ukrainy*. Kyiv: Tempora, 542 p. (in Ukrainian).
- Zlatohorskyi, O., & Bardetskyi, A. (2010). Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia Hnidavska Hirka bilia Lutska u 2009 rotsi. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XXXI*, 101–114 (in Ukrainian).
- Ivanova, S. (2019). Budzhak Culture of the North-West Pontic Region: Contacts and Connections with Corded Ware Culture. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4(33), 32–59 (in Ukrainian).
- Ivanova, S. (2020). The funeral complex at Pologi village in the Bronze Age. *Polohivskyi posokh: kolekt. monohr.* / V. V. Otroshchenko (ed.). Kyiv–Zaporizhzhia, 46–81 (in Russian).
- Ivanova, S. (2020). *The history of the Population of North-West Black Sea at the end of IV–III millennium BC*. Zhitomir. 424 p. (in Russian).
- Ivanova, S. V., Nikitin, A. G., & Kiosak, D. V. (2018). Pendulum Migrations in the Circum-Pontic Steppe and Central Europe During the Paleometal Epoch and the Problem of Genesis of the Yamna Culture. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1(26), 102–146 (in Russian).
- Ivanova, S. V., & Toshhev, G. N. (2015). «Budzhakskie banki» kak markery`: transkul'turny` j i transteritorial`ny` j aspekt. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia ta Krymu, XVIII*, 17–36 (in Russian).
- Kozak, O. D., & Kozak, D. N. (2010). Pokhovannia bronzovoho viku z Khrinnykiv na Rivnenshchyni (arkheolohiia i antropolohiia). *Archaeology*, 1, 50–63 (in Ukrainian).
- Klejn, L. S. (2016a). Obshhie problemy` kul'turogeneza e`neolita i bronzovogo veka stepnoj zony` Severnoj Evrazii. *Vneshnie i vnutrennie svyazi stepny`x (skotovodcheskix) kul'tur Vostochnoj Evropy` v e`neolite i bronzovom veke (V–II ty`s. do n. e`.)* / Bochkaryov V. S., Alyokshin V. A. (eds.). Sankt-Peterburg, 6–13 (in Russian).
- Klejn, L. S. (2016b). Yamnaya, budzhakskaya i DNK. *Vneshnie i vnutrennie svyazi stepny`x (skotovodcheskix) kul'tur Vostochnoj Evropy` v e`neolite i bronzovom veke (V–II ty`s. do n. e`.)*. *Krugly`j stol, posvyashhenny` j 80-letiyu so dnya rozhdeniya S. N. Bratchenko*, Sankt-Peterburg, 6–13 (in Russian).
- Klejn, L. S. (2017). Yamnaya, ne yamnaya (obzor sovremenny`x rabot o kurganny`x pogrebeniyax Podunav`ya). *Stratum Plus*, 2, 361–376 (in Russian).
- Klochko, V. I., & Klochko, L. S. (2020). Décor «staff» from Pologi. *Polohivskyi posokh: kolekt. monohr.* / V. V. Otroshchenko (ed.). Kyiv; Zaporizhzhia, 82–87 (in Ukrainian).
- Kovpanenko, H., & Rychkov, M. (2004). Kurhany doby bronzy na pivdni Kyivshchyni. *Archaeology*, 1, 60–75 (in Ukrainian).

- Kosko, O., Klochko, V., & Olshevskiy, A. (2012). Rytualnyi ob'iekt naselennia prychnomorskoï kulturnoi spilnoty doby rannoi bronzy na r. Sian. *Archaeology*, 2, 67–75 (in Ukrainian).
- Krival`czevich, N. N. (2005). Mnogovalikovaya keramika na territorii Belarusi. *Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoï (zbirnyk naukovykh prats)*, Kyiv, 149–156 (in Russian).
- Krushelnytska, L. I. (1967). *Shchodennyk roboty Verkhnodnistrianskoï ekspedytsii za 1967 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv, 30 ark. (in Ukrainian).
- Krushelnytska, L. I. (1988). *Zvit pro doslidzhennia Brodivskoï hospdohovirnoi ekspedytsii 1987 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv, 19 ark. (in Ukrainian).
- Krushelnytska, L., Matskevoi, L., Svieshnikov, I., Popovych, I., Balahuri, E., & Hereta, I. (1982). *Arkheolohichni pam'iatky Prykarpattia i Volyni doby bronzy ta rannoho zaliza*, 2, Kyiv, 193 p. (in Ukrainian).
- Lysenko, S. D., Shkliarevskiy, Ye. I., Razumov, S. M., & Makarovych, P. K. (2015). Kurhannyi mohylnyk komarivskoï kultury bilia s. Bukivna. *Archeology*, 3, 58–78 (in Ukrainian).
- Lytvinenko, R. A. (2009). Kul`turny`j krug Babino (po materialam pogrebal`ny`x pamyatnikov). *Dissertation a doctoral degree in historical science speciality*. Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine. Kyiv, 32 p. (in Russian).
- Lytvinenko, R. A. (2011). Kul`turny`j krug Babino: nazvanie, taksonomiya i struktura. *Kratkie soobshheniya Instituta arxeologii*, 225, 108–122 (in Russian).
- Lytvinenko, R. O. (2020). Extradiatny byrial of the Bronze Age with crook: cultural and chronological interpretation. *Polohivskiy posokh: kolekt. monohr.* V. V. Otroshchenko (ed.), Kyiv; Zaporizhzhia, 88–102 (in Ukrainian).
- Litvinenko, R. A. (2020). Post-Catacomb Period in Eastern Europe: Migration or Military Campaigns. *Stratum plus*, 2, 333–357 (in Russian).
- Matskevyi, L., Khmelevskiy, V., & Panakhyd, H. (2009). Kam`iana syrovyna u mezoliti zakhodu Ukrainy. *Surowce naturalne w Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym sredniowieczu*, Krosno, 205–240 (in Ukrainian).
- Morgunova, N. L. (2014). *The Ural group of monuments in the system of the Volga-Ural variant of the Yamnaya cultural-historical area*. Orenburg, 348 p. (in Russian).
- Mochalov, O. D. (2009). Diagnosticheskie priznaki keramiki yamnoj kul`turno-istoricheskoy oblasti. *Problemy` izucheniya kul`tur rannego bronzovogo veka stepnoj zony` Vostochnoj Evropy`*, Orenburg, 78–87 (in Russian).
- Okhrimenko, H. (2005). Volyn ta Volynske Polissia v neoliti, eneoliti, epokhu bronzy. *Arkheolohichna spadshchyna Yana Fitske*, Lutsk, 122–163 (in Ukrainian).
- Okhrimenko, H. (ed.). (2006). *Narysy kultury davnoi Volyni*, Lutsk, 600 p. (in Ukrainian).
- Okhrimenko, H., Skliarenko, N., & Lokaichuk, N. (2012). Okremi pytannia babynskoï kultury na Volyni. *Volyno-podilski arkheolohichni studii, III*, 170–179 (in Ukrainian).
- Okhrimenko, H., Skliarenko, N., & Lokaichuk, N. (2017). *Stzhyzhovska kultura: istoryko-kulturnyi ta mystetskyi aspekty*. Lutsk, 414 p. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1933). Persha bronzova doba v Halychyni v svitli novykh rozkopok. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 152, 63–112. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1936). Shnurova mohyla v Kulchytsiakh. *Litopys Boikivshchyny*, 7, 1–4 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1937). Novi arkheolohichni nabutki Muzeiu Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi za chas vid 1933–1936 r. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi istoryko-filosofskoi sekcii*, 154, 241–268 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1987). Doistorychni ta rannoistorychni chasy Komarna y okolotytsi. *Komarno i Rudky ta okolotytsia*, Niu-York–Paryzh–Sidnei–Toronto, 40–46 (in Ukrainian).
- Peleshchyshyn, M. (1998). Deiaki pytannia istorii plemen kultury shnurovoi keramiky u mezhyrichchi Horyni i Styru. *Volyno-Podilski arkheolohichni studii, 1*, 160–172 (in Ukrainian).

- Polianskyi, Yu. (1928). Novi arkeolohichni znakhidky z Halychyny. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi istoryko-filosofskoi sekcii*, 149, 9–31 (in Ukrainian).
- Rasovskij, D. A. (1933). Pechenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii. *Sbornik statej po arxeologii i vizantinovedeniyu*, 6, 82–142 (in Russian).
- Savva, E. N. (1992). *Kul'tura mnogovalikovej keramiki Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurech'ya (Po materialam pogrebal'nogo obryada)*. Kishinev. 225 p. (in Russian).
- Samoliuk, V. O. (2007). Poselennia stzhzhovskoi kultury na r. Ikva na Volyni. *Archaeology*, 3, 58–72 (in Ukrainian).
- Samoliuk, V. O. (2009). Novi pokhvalni pam'iatky horodotsko-zdovbytskoi kultury. *Archaeology*, 4, 26–37 (in Ukrainian).
- Sveshnikov, I. K. (1964). Poselenny'e kul'tury' shnurovoj keramiki u s. Gorodok Rovenskoj oblasti. *Kratkie soobshheniya Instituta arxeologii*, 97, 127–134 (in Russian).
- Svieshnikov, I. K. (1971). *Zvit z roboty Rovenskoj arkeolohichnoi ekspedycji Instytutu suspilnykh nauk Akademii nauk Ukrainiskoi Radianskoj Sotsialistichnoi Respubliki v 1970 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv, 56 ark. (in Ukrainian).
- Svieshnikov, I. K. (1974a). *Zvit z roboty Zakhidnopodil'skoi arkeolohichnoi ekspedycji Instytutu suspilnykh nauk Akademii nauk Ukrainiskoi Radianskoj Sotsialistichnoi Respubliki v 1973 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv, 31 ark. (in Ukrainian).
- Svieshnikov, I. K. (1974). Istoriia naselennia Peredkarpattia, Podillia i Volyni v kintsi III – na pochatku II tysyacholittia do nashoi ery. Kyiv. 208 p. (in Ukrainian).
- Svieshnikov, I. K. (1976). *Zvit z roboty Rovenskoj arkeolohichnoi ekspedycji Instytutu suspilnykh nauk Akademii nauk Ukrainiskoi Radianskoj Sotsialistichnoi Respubliki v 1975 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv, 48 ark. (in Ukrainian).
- Svieshnikov, I. K. (1978). *Zvit z roboty Rovenskoho zahonu Karpato-Volynskoi ta Drohobyt'skoho zahoniv Lvivskoi oblasnoi arkeolohichnoi ekspedycji Instytutu suspilnykh nauk Akademii nauk Ukrainiskoi Radianskoj Sotsialistichnoi Respubliki v 1977 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv, 36 ark. (in Ukrainian).
- Sveshnikov, I. K. (1983). *Kul'tura sharovidny'x amfor. Arxeologiya Soyuzu Sovetskix Sotsialisticheskix Respublik. Svod arxeologicheskix istochnikov*. Moskva. 86 p. (in Russian).
- Sveshnikov, I. K. (1990). *Kul'tura mnogovalikovej keramiki. Arxeologiya Prikarpat'ya, Voly'ni i Zakarpat'ya. E'neolit, bronzha i rannee zhelezo*, Kiev, 74–77 (in Russian).
- Sveshnikov, I. K. (1990). *Stzhzhovskaya kul'tura. Arxeologiya Prikarpat'ya, Voly'ni i Zakarpat'ya. E'neolit, bronzha i rannee zhelezo*, Kiev, 68–74 (in Russian).
- Svieshnikov, I. (1993). Novi pokhovannia pochatku bronzovoi doby na Zakhidnii Volyni. *Studia Archaeologica*, 1, 23–31 (in Ukrainian).
- Svieshnikov, I. (1995). Mohyl'nyk pidkarpatskoi kultury shnurovoi keramiki poblyzu s. Strilche Ivano-Frankivskoi obl. *Materials and studies archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 6, 85–93 (in Ukrainian).
- Sveshnikov, I. K., & Konoplya, V. M. (1976). *Raboty' Rovenskoj e'kspedycji. Arxeologicheskie otkry'tiya 1975 goda*, 390–391 (in Russian).
- Svieshnikov, I. K., & Nikolchenko, Yu. M. (1982). *Dovidnyk z arkeolohii Ukrainy. Rovenska oblast*. Kyiv. 116 p. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Bohutskyi, A., & Lanchont, M. (2009). Kam'iana syrovyna stoianok paleolitu Serednoi Naddnistrianshchyny. *Surowce naturalne w Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym sredniowieczu*, Krosno, 241–271 (in Ukrainian).
- Tkach, V. (2007). Pam'iatky doby rannoji bronzhy v serednii techii r. Ikvy. *Oleksandr Tsynkalovskiy ta praistoriia Volyni*, Lutsk, 571–709 (in Ukrainian).
- Tkach, V. (2006). Nova znakhidka kistianoi bliakhy-priazhky doby bronzhy na Volyni. *Narysy kultury davnoi Volyni*, Lutsk, 422 (in Ukrainian).

- Topal, D. A. (2019). Osobennosti kurgannogo landshafta mezhdru Dnestrom, Prutom i Dunaem. *Drevnosti Vostochnoj Evropy, Czentral'noj Azii i Yuzhnoj Sibiri v kontekste svyazey i vzaimodejstvij v evrazijskom kul'turnom prostranstve (novy'e danny'e i koncepczii)*, Sankt-Peterburg, 29–32. (in Russian).
- Fajfert, A. V. (2018). Rannij e'tap yamnoj kul'tury e'poxi bronzы Nizhnego Podon'ya. *Dissertation Abstracts International*. Voronezh State University. Voronezh, 24 p. (in Russian).
- Allentoft, M. E., Sikora, M., Sjogren, K. G., Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., & et al. (2015). Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, 522, 167–172. doi:10.1038/nature14507.
- Bargil, B., & Libera, J. (2005). Kultura strzyżowska na Lubelszczyźnie w świetle znalezisk grobowych. *Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoj (zbirnyk naukovykh prats)*, Kyiv, 197–211 (in Polish).
- Bátora, J. (2006). Študie ku komunikácii medzi strednou a východnou Evrópou v dobe bronzovej. Bratislava (in Slovak).
- Belka, Z., Dopieralska, J., Szczepanek, A., & Jarosz, P. (2018). Human Mobility in the Final Eneolithic Population of Świąte, Jarosław District, South-Eastern Poland: Evidence from Strontium Isotope Data. *Baltic-Pontic Studies*, 23, 246–258 (in English).
- Bryk, J. (1936). Badania archeologiczne w Ostapiu na Podolu. *Światowit*, 16, 117–144 (in Polish).
- Budziszewski, J., Jarosz, P., Libera, J., Szczepanek, A., Witkowska, B., & Włodarczak P. (2016). Kurhany ze stanowiska 30 w Stryjowie, pow. krasnostawski. *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej*, Kraków, 381–409 (in Polish).
- Burtănescu, F. (2002). *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*. București. 591 p. (in Romanian).
- Cynkałowski, A. (1961). Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa. 265 p. (in Polish).
- Czebreszuk, J., & Pospieszny, Ł. (2011). The Oldest Round Barrows of the European Lowlands. *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée*. 557–566.
- Dani, J. (2011). Research of Pit-Grave culture kurgans in Hungary in the last three decades. *Kurgan studies: An environmental and archaeological multiproxy study of burial mounds of the Eurasian steppe zone*. *British Archaeological Report. Internat. Ser*, 2238, Oxford, 25–69.
- Diaconescu, D. (2020). Step by Steppe: Yamnaya culture in Transylvania. *Praehist. Zeitschrift*, 95, 17–47. doi:10.1515/pz-2020-0010.
- Furholt, M. (2003). Absolutchronologie und die Entstehung der Schnurkeramik. http://www.jungsteinsite.uni-kiel.de/pdf2003_furholt.pdf (in German).
- Furholt, M. (2021). Mobility and Social Change: Understanding the European Neolithic Period after the Archaeogenetic Revolution. <https://link.springer.com/journal/10814> "Research, 29, 481–535. (in English).
- Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N. et al. (2015). Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature*. 522, 207–211. doi:10.1038/nature14317 (in English).
- Heyd, V. (2017). Kossina's smile. *Antiquity*, 91 (356), 348–359 (in English).
- Hyrchała, A. (2015). Kultura strzyżowska – początek nowej epoki. A. Hyrchała, B. Bartecki (eds.). *Wojownik i księżniczka. Archeologia – Medycyna Sądowa – Sztuka*, Hrubieszów, 32–51 (in Polish).
- Głosik, J. (1962). Wołyńsko-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. *Materiały starożytne, VIII*, 125–216. (in Polish).
- Głosik, J. (1968). Kultura strzyżowska. *Materiały starożytne, XI*, 7–117. (in Polish).
- Janczewski, P., Kraus, P., & Włodarczak, P. (2018). Świąte 15: Cemetery of the Corded Ware Culture. *Baltic-Pontic Studies*, 23, 93–139.
- Kadrow, S. (2003). Absolute chronologi of the Midle Dnieper culture between the Upper Bug, Vistuls and Dniester rivers. *Baltic-Pontic Studies*, 12, 241–246.
- Kaiser, E., & Winger, K. (2015). Pit graves in Bulgaria and the Yamnaya Culture. *Praehistorische Zeitschrift*. 90/1–2, 114–140. doi:10.1515/pz-2015-0001 (in English).
- Klochko, V., & Koško, A. (2011). Społeczności kultur ceramiki sznurowej i stepu nadczarnomorskiego (jamowej oraz katakumbowej) w systemie organizacji szlaków bałtycko-pontyjskiego międzymorza. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV – I tys. przed Chr.*, Poznań, 259–284 (in Polish).

Koško, A., & Klochko, V. (2009) The societies of Corded Ware Cultures and those of Black Sea steppes (Yamnaya and Catacomb Grave Cultures) in the route network between the Baltic and Black Seas. *Baltic-Pontic Studies*, 14, 269–301.

Koško, A., Klochko, V., Olszewski, A., Włodarczak, P., & Goslar, T. (2018). Świąte 11, Feature 1149: Sequence of Funerary Rites Practiced by Corded Ware Peoples and Early Bronze North Pontic Cultures. *Baltic-Pontic Studies*, 23, 69–92.

Koško, A., & Szmyt, M. (2011). Udział społeczności Niziny Środkowoeuropejskiej w poznawaniu środowisk biokulturowych Płyty Nadczornomorskiej: IV–IV/III tys. BC. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. przed Chr.*, Poznań, 205–216 (in Polish).

Kozłowski, L. (1939). *Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej*. Lwów. 104 p. (in Polish).

Kryvaltsevich, M. (2013). Babyno-Type Ceramics in the Eastern Polessiye. *Baltic-Pontic Studies*, 18, 139–161.

Machnik, J. (1966). *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*. Wrocław–Warszawa–Kraków. 266 p. (in Polish).

Machnik, J. (1979). Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru. *Acta Archeologica Carpatica*, 19, 51–71 (in Polish).

Machnik, J. (2003). An interrupted process of cultural integration between the upper Bug, Vistula and Dniestr rivers in the early second half of the third millennium BC in light of taxonomic and chronological analyses of grave assemblages on Grzęda Sokalska. *Baltic–Pontic Studies*, 12, 212–240.

Machnik, J. (2019). Considerations on the state of the research on the Corded Ware culture in southeastern Poland and needs of studies on social structures of its communities. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XL, 33–72.

Machnik, J., Bagińska, J., & Koman, W. (2009). *Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006*. Kraków. 280 p. (in Polish).

Machnik, J., Pawliw, D., & Petehyrycz, W. (2011). *Prahistoryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza*. Kraków. 216 p. (in Polish).

Machnik, J., & Pilch, A. (1997). Zaskakujące odkrycie zabytków kultury środkowodnieprzańskiej w Młodowie-Zakąciu koło Lubaczowa, w woj. Przemyskim. *Sprawozdania archeologiczne*, 49, 143–170 (in Polish).

Mathieson, I., Lazaridis, I., Rohland, N., et al. (2015). Genome-wide patterns of selection in 230 ancient Eurasians. *Nature*, 528, 499–503.

Mathieson, I., Alpaslan Roodenberg, S., Posth, C., et al. (2017). The Genomic History Of Southeastern Europe. *bioRxiv*. doi:10.1101/135616.

Mathieson, I., Roodenberg, A., Posth, S., et al. (2018). The Genomic History Of Southeastern Europe. *Nature*, 555, 197–203.

Nikitin, A. G., Sokhatsky, M. P., Kovaliukh M. M., & Videiko, M. Y. (2010). Comprehensive site chronology and ancient mitochondrial DNA analysis from Verteba Cave – a Trypillian culture site of Eneolithic Ukraine. *Interdisciplinaria Archaeologica*, 1(1–2), 9–18.

Nikitin, A. G., Ivanova, S., Kiosak D., Badgerow, J., & Pashnick, J. (2017a.) Subdivisions of haplogroups U and C encompass mitochondrial DNA lineages of Eneolithic –Early Bronze Age Kurgan populations of western North Pontic steppe. *Journal of Human Genetics*. doi:10.1038/jhg.2017.12.

Nikitin, A.G., Potekhina, I., Rohland, N., Mallick, S., Reich, D., & Lillie, M. (2017b). Mitochondrial DNA analysis of Eneolithic Trypillians from Ukraine reveals Neolithic farming genetic roots, *PLoS One*, 12(2):e0172952. doi:10.1371/journal.pone.0172952.

Olszewski, A., & Włodarczak, P. (2018). Świąte 11: Cemetery of the Corded Ware culture. *Baltic-Pontic Studies*, 23, 7–68.

Ossowski, G. (1890). Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r.1889. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, 15, 3–68 (in Polish).

Podkowińska, Z. (1960). Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin, w latach 1935–1937 oraz 1939. *Archeologia Polski*, V/1, 39–80 (in Polish).

- Preda-Balanica, B., Frînculeasa, A., & Heyd, V. (2020). The Yamnaya Impact North of the Lower Danube: A Tale of Newcomers and Locals. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 117 (1), 85–101.
- Ślusarska, K. (2006). Funeral rites of the catacomb community: 2800–1900 BC. Ritual, tanathology and geographical origins. *Baltic-Pontic Studies*, 13, 215 p.
- Ślusarski, Z., & Ślusarska-Polańska, M. (1989). Badania stanowiska kultury strzyżowskiej w Raciborowicach Kolonii, woj. Chełm, w latach 1956, 1958 i 1959. *Sprawozdania Archeologiczne*, XL, 167–196 (in Polish).
- Sulimirski, T. (1957–1959). *Polska przedhistoryczna*, 2, Londyn. 397 p. (in Polish).
- Sulimirski, T. (1968). *Corded ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*. London. 227 p.
- Szczepanek, A, Belka, Z., Jarosz, P., et al. (2018). Understanding Final Neolithic communities in south-eastern Poland: New insights on diet and mobility from isotopic data. *PLOS ONE*. December 19, 1–22. doi:10.1371/journal.pone.0207748.
- Szmyt, M. (1999). *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2960–2350 BC*. Poznań. 350 p.
- Szmyt, M. (2010). *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950–2350 BC*. Poznań. 352 p.
- Taras, H. (2007). Oddziaływania wschodnioeuropejskie w starszych fazach epoki brązu na społeczności w dorzeczu górnej i środkowej Wisły (ze szczególnym uwzględnieniem Lubelszczyzny) *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski: Materiały z konferencji, zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, Łańcut*, 179–195 (in Polish).
- Taras, H. (2014). Inspirations and Imports From Bronze Age Pontic Cultures in the Development of Communities Living Between the Wieprz and Horyn Rivers From The 3rd/2nd to the Middle of the 2nd Millennium BC. *Baltic-Pontic Studies*, 19, 148–156.
- Włodarczak, P. (2010). Dunajski szlak kultury grobów jamowych a problem genezy kultury ceramiki sznurowej. *Mente et rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblata*, Rzeszów, 299–325 (in Polish).
- Włodarczak, P. (2011). Późnoneolityczne i wczesnobrązowe kurhany w Europie środkowej, południowej i wschodniej – zarys problematyki. *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p.n. e*, Kraków; Warszawa, 29–36 (in Polish).
- Włodarczak, P. (2013). Les peuples des kurgans sur les plateaux de la Petite Pologne. Reflets d'une communauté du néolithique final à travers ses pratiques funéraires. *Archéologie*, Varsovie; Paris, 61–78 (in French).
- Włodarczak, P. (2016). Małopolska at the beginning of the Bronze Age (2000–1600 BC). *The Past Societies*, 3, 49–85.
- Włodarczak, P. (2018). Chronometry of the Final Eneolithic Cemeteries at Święte, Jarosław District, from the Perspective of Cultural Relations Among Lesser Poland, Podolia and the North-Western Black Sea Region. *Baltic-Pontic Studies*, 23, 178–212.

Стаття: надійшла до редакції 18.09.2021
прийнята до друку 25.11.2021

**MIGRATIONS OR CULTURAL CONTACTS: REGARDING THE THEORY
OF «YAMNA INVASION» TO THE TERRITORY OF CENTRAL EUROPE**

Svitlana IVANOVA¹, Maria VOITOVYCH²

¹ *Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Pushkinska St., 37, 65101, Odesa, Ukraine, e-mail: svitlana_ivanova@iananu.org.ua*

² *Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: danylivmari@ukr.net*

It is noted that some researchers have associated the migration of ancestors of Indo-Europeans to Europe with the Yamna cultural and historical community. It is established that based on a comparison of genomic markers from the remains of the Volga-Ural group of Yamna culture and representatives of European populations from the Mesolithic to the Bronze Age, Western geneticists recently proposed their concept of mass migration of bearers of Yamna culture to Central Europe, which led to the emergence of Corded ware culture. It is noted that from the archaeological point of view, neither this large-scale migration nor the origin of the «Corded ware culture people» from the «Yamna culture people» can be traced. It has been suggested that the formation of Corded ware cultures took place along with the formation of Yamna cultural community on a unified genetic substrate. It is noted that the similarity of genetic determinants in YCHC and CWC is not the result of the formation of one culture from another, but indicates a common genetic basis, which arose from complex processes of interaction between agricultural and steppe populations, which later developed according to individual cultural trajectories. The advance of the Yamna population to the west is considered as an intrusion into the local environment, not as its mass migration to Central Europe. It is assumed that there was a «trade colonization» with the formation of enclaves, covering the newcomers and the local population, with a gradual advance to the west. This is supported by the fact that in Central Europe about 20 burials of Yamna culture have been studied, which do not form a unified complex but occur in cemeteries of different cultures. It has been established that the main movement of the population of the Yamna culture to the west was along the Danube and partly through Transylvania, where the sites of CWC are unknown. The initial area from which the intrusion was carried out is the North-Western Black Sea region. It is concluded that such statistical information gives reason to doubt the mass migration of bearers of Yamna culture from the Volga-Ural watershed to Central Europe.

It is noted that instead the migration of the Serebriodniprovska culture, which settled on the territory of the Northern Sub-Carpathian region and the Sokal Ridge, is much more clearly expressed. It has been established that the population of this culture joined the local CWC environment, forming syncretic sites with features of two and sometimes three (Yamna/Catacombna) cultures. It is known that after Serebriodniprovska culture the representatives of Catacombna culture penetrated Central Europe in the north-western direction. Their presence is most clearly traced in the environment of Strzyżowska culture. It has been established that the movement of the Babyne culture population to the territory of the Sub-Carpathian region, and especially to the Western Volhynia – to places where flint outcrops are localized, the environment of Horodok-Zdovbytsia and Strzyżowska cultures is increasingly observed.

Key words: Yamna culture, Corded ware culture, Catacombna culture, Serebriodniprovska culture, Strzyżowska culture, migration, intercultural contacts, barrow, burial.